

[Головна](#) ▶ [Статті](#) ▶ [Наталя Полонська-Василенко. Микола Прокопович Василенко. 1866-1935. Матеріали до біографії*](#)

НАТАЛЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ ВАСИЛЕНКО. 1935. МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ*

27 December 2015

*Матеріали до біографії**

Микола Прокопович Василенко народився 2 лютого (ст. ст.) 1866 р. в селі Есмані Глухівського повіту Чернігівської губернії¹. Батько його, Прокопій Іванович, мав там невеликий хутір, коло 100 дес[ятин] землі. Він кор славою доброго господаря; сусідні поміщики часто запрошували його управляти їх маєтками, напр. Т Судженки³. Це була людина розумна, чесна, з великими юридичними та адміністративними здібностями. Його юридичні поради цінилися його сусідами, які часто доручали йому переведення складних справ *суперечках, розмежуваннях тощо*, хоч він і не мав юридичної освіти.

* В Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України у фонді Миколи Василенка зберігається кілька варіантів нарисів його біографії, написаних Наталею Полонською-Василенко. Найкращий з них представлений найменшим з них за обсягом. Проте він є ширшим за надрукований у «*Наталя Полонська-Василенко. Спогади.* – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 366-391.). Завдяки гарному збереженню машинопису вдалося проаналізувати рядки, що були закреслені автором (їх подано в тексті курсивом). Згодом на сайті розмісти фрагменти.

Василенки жили в патріархальних умовах, які нагадували взагалі життя старосвітських поміщиків. *В Есмані багато дрібних поміщиків «полупанків», козаків, колишніх кріпаків.* //1

Дитячі роки Мик. Прок. були тісно зв'язані з життям Есмані; він захоплювався сільськими працями та іграми, жнива, табуни, сільські пісні, старовинні розваги: «коза», «щедрування» тощо захоплювали його. Першими товаришами його дитинства були сільські хлопчики. Це була та стихія, в якій закладалися майбутнього його світогляду, Мик. Прок. демократизму, його любові до українського народу та природи.

Мик. Прок. був старший син; крім нього в родині було ще три сина та дві дочки. Родина Василенок був багата й мати, Тат'яна Дмитрівна, усе життя своє вкладали в своїх дітей, не зважаючи на дуже скорі всім дали освіту, і як кажуть «вивели в люди». Мик. Прок. *зокрема був близький до батьків, і вживав усю силу щоб допомагати їм в господарстві, в утриманні родини.* Щороку, до самої революції (*мати померла р. 1895 – р. 1911*) він проводив в Есмані літні та зимові канікули, з захопленням працював на пасіці, віддаючи багато часу науковій та громадській роботі. До //2 Есмані Мик. Прок. перевозив найкоштовніші рукописи великий архів, який постраждав у Києві під час трасу р. 1906. Усе це загинуло під час революції.

Середню освіту здобув Мик. Прок. з початку в глухівській прогімназії – *гімназії там ще не було. Роки дали йому баг[?] життя. Довелось йому жити приват[?].* По закінченні прогімназії Мик. Прок. вступив до полтавської класичної гімназії й пройшов там курс VII та VIII класів. //3

Ці два роки він проживав у родині присяжного повіреного Петра Григоровича Васькова⁴, близького далекого родича його батьків, П.Г. Васьков був дуже інтересна постать. Він працював спочатку я урядовець, і тут зустрівся з О.М. Лазаревським⁵, з яким підтримував дружні стосунки до смерті. Незад урядовою судовою діяльністю, він перейшов в адвокатуру, і став популярним адвокатом в Полтаві. Він освіченою людиною, багато читав, мав гарну бібліотеку. Він дуже любив Мик. Прок., і мав великий його дальший розвиток. Уся родина Васькових стала близькою й дружньою для нього, по закінченні гім студентом, Мик. Прок. відривав час від свого перебування в Есмані, щоб відвідати Полтаву.

Мик. Прок. закінчив гімназію у 1884 році, як раз тоді, коли в університетах запроваджено було нови устав, до якого молодь ставилася гостро негативно. Тому Мик. Прок. //4 вирішив вступити до Дорп університету⁶, єдиного, якого не торкнулася реформа. На це рішення впливали ще поради доктор виховання Дорпатського університету, який звертав увагу Мик. Прок. на винятково високий в відношенні медичний факультет в Дорпаті, і дав листа до декана цього факультету, проф. Штида⁷. М вступив на медичний факультет. Дорпатський університет в 80 х роках ще зберігав усі риси середньовічного університету, і користався широкою автономією. Життя всього Дорпата було тісно університетом, і престиж університетського начальства, ректора, декана, професорів визнавався у ціл Студенти жили своєрідним життям, мали свої корпорації, сувору товариську дисципліну, традиції, я середніх віків. Студентів російського та українського походження було не багато, й вони об'єднувалися «товариство».

Наприкінці 80-х років в Дорпатському університеті царський уряд почав переводити русифікаціє російську мову викладання, призначати російських професорів, порушуючи цим права автономії, пер російських університетів //5 студентів. В наслідок русифікаційних заходів уряду університет почав з Кращі професори-німці покинули його й переїхали до Німеччини. Призначені російські професори здебі були здатні замінити їх: це були або зовсім молоді, що тільки починали професорську діяльність, обдаровані, яким не пощастило в інших університетах. Протягом кількох років Дорпатський універс вважали раніш за один з кращих в Європі, перетворився на другорядний російський університет.

Мик. Прок. не довго пробув на медичному факультеті, його більше цікавили історичні дисципліни й він на історичний факультет. Він почав працювати у проф. О.Г. Брікнера⁸, який читав російську історію. М став його кращим учнем, його «nachschragebuch»⁹. Під його керівництвом написав він першу лел присвячену земським соборам, яка була призначена до друку, але не надрукована у зв'язку з виїздом і //6 Брікнера за кордон.

В Дорпатському університеті Мик. Прок. заняв видатне становище. Він був майже весь час секретарем, головою товариства російських студентів і користався серед них великою пошаною. Не обмежуючи наукою, Мик. Прок. цікавився політичними питаннями. На той час Дорпатський університет жив лібер життям, ніж російські університети. В його бібліотеці виписували й видавали студентам літературу заборонена у Росії (Маркс, Енгельс, Ласаль¹⁰, Драгоманов¹¹, тощо були цілком приступні студентів товаришів Мик. Прок. були «народовольці», які приховували від нього свою партійність, зважаюч наукову діяльність, яку він вжеостанніми роками в Дорпаті збільшувалися політичні течії, у зв'язку маючи на меті русифікувати університет уряд почав переводити доо Дорпату студентів, //7 зві російських університетів за політичну «неблагонадійність». Вони поширювали в Дорпаті революційний вели соціалістичну агітацію.

В Дорпаті, на чужині, відірваний від батьківщини, Мик. Прок. усвідомив те, що з дитячих років було його свій нерозривний зв'язок з Україною. Він почав захоплюватися історією України, літературою, мовою роллю в його знайомстві з історією України відіграли праці О.М. Лазаревського.

Мик. Прок. поставився негативно до русифікації університету, його ставлення до цього питання бу кураторові шкільної округи проф. Капустіну, який не дав згоди залишити його стипендіатом для підвченого звання.

Довелося Мик. Прок. шукати іншого університету, але це було дуже складне завдання: кожен універс своїх кандидатів. Кінець кінцем Мик. Прок. вирішив переїхати до Києва і тут попрацювати в галузі істо під керівництвом видатних фахівців і скласти магістерський іспит. *Обираючи Київ він керує причинами – по-перше, приваблювала його...*

В жовтні 1890 р. Мик. Прок. приїхав до Києва, де не знав нікого особисто, //8 але мав рекомендаційні проф. Брікнера до проф. В.С. Іконникова¹², та від П.Г. Васькова до О.М. Лазаревського та В.М. Шугурова. Шугурова Васьков писав так: «я певен, що Ви протягнете дружню руку цій чарівній людині... Як би Ви зн за чудова людина... Я певний, що згодом подякуєте мені за таке освіжаюче знайомство» (1890 р. Василенко).

У Києві Мик. Прок. дістав дозвіл відвідувати університетські лекції та семінари проф. М.Ф. Владим Буданова¹³, В.Б. Антоновича¹⁴, В.С. Іконникова, І.В. Лучицького¹⁵. Він завзято почав вивчати джер України, працювати в архівах і підготовлюватися до магістерських іспитів. В той же час він зах громадським та політичним життям, і ця двоїстість – між наукою та громадським життям залишила майже до останніх років життя. //9

Найближчі особисті й наукові стосунки склалися у М.П. Василенка з О.М. Лазаревським. *Він да Дорпатського університету, захоплювався його працями з історії України і тепер у Києві.* Не зважаючи на в віці, між ними утворилися близькі приятельські зв'язки. Глибоко шануючи О.М. Лазаревського як д М.П. Василенко вважав себе за його учня. В той час, як М.П. приїхав до Києва, О.М. Лазаревський виключне становище в наукових колах Києва: не зв'язаний з офіційною наукою (він був член київськ палати), він користався великим авторитетом в наукових колах, був фактичним редактором «Киевской с його будинок являв значний науковий осередок київського життя. Тут М.П. Василенко познайомився з прибуття до Києва з видатним науковими та громадськими діячами – О.І. Левицьким¹⁶, П.І. Житецьк Науменко¹⁸, О.К. Трегубовим¹⁹, Є.О. Ківлицьким²⁰, В.О. Мякотиним²¹, ін.

Всі ці особи були головними співробітниками та членами редакції «Киевской старины». Мик. Прок. не втягнутий в інтереси цього журналу, брав близьку участь в редагуванні //10 його та став співро залишався ним до ліквідації «Київської Старини».

«Київську Старину» видавало товариство «Стара Громада», яка об'єднувала старіших українських громад наукових діячів. Мик. Прок. незабаром став членом її, і не покидав її до кінця: вже незадовгий час до йс р. 1934, коли у Києві залишилося лише три члени «Громади» - він, Л.М. Старицька-Черняхівська, Черняхівський²³.

Другим значним осередком розумового життя у Києві на початку 90-х років був гурток проф. І.В. Лучицького. Той час Лучицький був в zenіті своєї наукової діяльності. Свої праці з історії західної Європи, які є європейське ім'я, він поєднував з глибоким інтересом до історії України – працював над історією України, вивчав Рум'янцевський опис²⁴ тощо. І.В. Лучицький, не обмежуючись науковою діяльністю, брав участь у громадському житті, був гласним //11 повітового золотоніського, губерніяльного полтавського з київської міської «Думи». Господа Лучицького була європейським салоном у Києві й ніхто з літературних або громадських «знаменитостей», що відвідували Київ, не обминали проф. Лучицького. Популярності його господи сприяла літературна діяльність його дружини, М.В. Лучицької²⁵, відомої першою з скандинавських мов. Біля І.В. Лучицького гуртувалося багато його учнів, які згодом посіли значні місця: Д.М. Петрушевський²⁶ (академік Рос. Академії Наук), В.К. Піскорський²⁷ (проф. Казанського університету), також історики України – Н.М. Молчановський²⁸, В.О. Мякотін, Є.О. Ківлицький, П.В. Голубовський²⁹.

Гурток київських вчених та учнів Лучицького мав жартівливу назву «бродників» почасти через те, що вони робили екскурсії в околицях Києва, почасти через те, що збиралися в різних місцях, серед них, панували наукові інтереси, а поруч з ними і громадські, з великим нахилом до революційних ідей. В листі до В.О. Мякотіна р. 1898 М.П. Василенко писав: «пам'ятаєш як ми хотіли за допомогою бродників перегорнути весь світ?»

Року 1893 Лучицький поїхав за кордон, в наукове відрядження, і гурток «бродників» розпався. Були дві інші причини: переїхали до Варшави Петрушевський, до Казані – Піскорський – обидва здобули там краще приїздити до Києва Мякотіна.

Проте і надалі, члени цього гуртка відігравали важливу роль в київському житті. Значна частина діячів Києва 90-х років була тісно зв'язана з цим гуртком, вони працювали в «Общество содействия образованию», «Обществе грамотности», тощо. Мик. Прок. брав участь в обох товариствах, зокрема «Обществе грамотности», яке, під час його роботи там значно поширило свою діяльність: були школи для дітей й влаштували прилюдні популярні лекції, концерти, спектаклі і т.і. Мик. Прок. брав жваву участь в його лекторі, як член різних комісій, в тому числі будівельній, при будівлянні власного будинку «Общества графини на Вел. Васильківській, з великим театральним приміщенням; там пізніше грала трупа М.К. Садовського³.

В гуртку Лучицького Мик. Прок. зав'язав тісні дружні зв'язки, які не поривалися до самої смерті: з М. Ківлицьким, і зокрема //13 з невісткою Лучицьких М.М. Требінською³¹.

З занепадом «бродників» значення об'єднуючого центра поступового громадянства перейшло до Мик. І. його, Костянтин Прокопович³², який р. 1895 вступив до університету і оселився у Мик. Прок., так описав життя: «Коли я приїхав до Києва, кампанія «бродників» вже розпалася... Більша частина членів, що жили в Києві, брали участь в місцевому громадському житті; вони входили головним чином в ті різного роду «групи», які мали метою впливати на громадськість і сприяти її розвиткові. І утворювали такі осередки, які притягували б до себе поступові елементи київського суспільства... Складання усього роду проектів здійснювалося на квартирі мого брата. В дні таких засідань наша напівпорожня їдальня наповнювалася людьми... Так я міг стояти в курсі усіх громадських закладів... На цих зібраннях познайомився з громадськими діячами Києва – с проф. Лучицьким, Е.Д. Синицьким³³, В.Ф. Александровським, Молчановським, В.П. Науменко, Л.С. Личковим³⁵, Є.О. Ківлицьким і інш. Тут зародилися легальні та і негальні гуртки, газети, збірники, //14 дружні відношення, зв'язки, які не припинялися до самої смерті одного з них: В.О. Мякотіна, Є.О. Ківлицького, П.Т. Матюшенка³⁶, М.М. Требінської. З В.О. Мякотіном Мик. Прок. відразу здружився, вони працювали разом в київських, чернігівських та харківських архівах, в один час захоплювалися політичним та громадським життям, обидва заплатили за це захоплення роком у Велике, *надзвичайно* цікаве листування їх являє велику увагу для історії української культури. З Є.О. Ківлицьким Мик. Прок. дружив до самої його смерті за часів революції – це був відомий київський педагог, співробітник газет, де він працював разом з Мик. Прок. П.Т. Матюшенко був гарматний полковник, київському арсеналі і був звільнений після подій 1905 р. Матюшенко був відомим педагогом, фізиком, київських гімназій, людиною блискучою, з гарячим революційним темпераментом, він брав участь во всіх закладах поступового характеру й був розстріляний на початку 20-х рр. *М.М. Требінська, видатна, розумна, цікава жінка грала помітну роль в київському культурному житті 90-х рр. XIX ст. //15*

Перші роки київського життя Мик. Прок. повністю присвячені науковій праці. Він готувався до магистерських іспитів, разом з М.С. Грушевським³⁷ та І.П. Івановим, збирав матеріали для своєї дисертації «Землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII-XVIII стол.» Для цього їздив в архіви Чернігова, Полтави здебільшого спільно з Мякотіном. Наприкінці 1892 р. Мик. Прок. почав складати магістерські іспити, але останнього не зміг через хворобу. По закону магістерського іспиту не можна було відкладати, ні повільно, ні швидко, всі складені іспити пропали марно. Це була справжня катастрофа для Мик. Прок. Довелося залишити наукову діяльність, про вчену кар'єру й шукати інших шляхів. Він узяв лекції по історії Фундуклейвської гімназії³⁸, та російської мови в кадетському корпусі. Матеріальні справи його були дуже складні, доводилося допомагати батькам. Між тим єдиним джерелом //16 крім лекцій, було співробітництво в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона³⁹, де він писав багато статей з історії України та Росії. Гімназіальний з М.П. Василенко був дуже хорорий, він багато давав своїм учням, але середня зарплата задовольняла його і з першого року Мик. Прок. мріяв залишити вчительство. Його втомлювали повторення того ж самого, підготовка до лекцій, іспити.

Лише через 10 років, в 1903 р. Мик. Прок. знайшов можливість покинути середню школу, і з того часу він прожив без сталого заробітку, головним чином літературною працею.

Наприкінці 90-х років Мик. Прок. вже здобув наукове ім'я, як дослідник історії України. Багато з його праць, в Енциклопедичному словнику мали характер суто науковий і не втратили свого значення до наших часів: «Козаки», «Магдебургское право», «Суды в Малороссии», «История Малороссии», «Посполитые», «русское государство», «Малороссийская старшина», «Уния и униатская церковь». В «Киевской Старине» надруковані //17, не рахуючи значного числа рецензій і дрібних заміток, ґрунтовні дослідження: «Историческая география и малорусского общественного строя» (з приводу статті Мякотіна «Водянский и его значение для изучения Малороссии» (1900), «Первые шаги по введению положений Черниговской губернии» (1901 р.). В той же час М.П. Василенко багато уваги приділяв збереженню та дослідженню історії України. Завдяки його заходам до Київського університету було передано багато рукописів М. Судієнка, а до Центрального Архіву Давніх Актів велика збірка монастирських архівів з Чернігова. 90-х років він надрукував низку «Генеральных следствий» 1792 р. – Киевского полку (в К. Чтеніях Истор. Нестора-Летописца, кн. VII), Гадыцького полку (в «Трудах Полтавского Статистич. Комитета за Нежинського та Чернігівського полків (в Земск. Сборн. Черниговском за 1905 р.). Крім того розпочав «Матеріалов для //18 истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии» Перший том вийшов р. 1901, другий – 1902, третій – р. 1909. В першому томі було надруковано «Генеральные следствия о маетностях Нежинского полка», в третьому – Чернігівського.

Звільнившись від гімназійних лекцій, Мик. Прок. здобув посаду члена «попечительства о народной тѣ та секретаря губернського статистичного комітета. Ці посади приваблювали тим, що там не т витрачати повний робочий день, і вони залишила багато вільного часу для наукової праці. Посада статистичного комітету цікавила його ще й тим, що він хотів використати видання комітету «Памятнѣ Києвск. губ.» для вміщення розвідок з історії та фольклору України. В книжці за 1904 р. було вміщено с Доманицького «Лирники». Але року 1905 він примушений був залишити посаду: новий губерна поставився негативно до українських тенденцій Миколи Прокоповича. //19

† Завданням «попечительства» було організувати розумні розваги для населення, як засіб б пияцтвом: воно влаштувало чайні, в яких улаштували прилюдні читання, чарівні ліхтарі, бібліоте

Для цього ставлення представника адміністрації у Києві були також і інші причини. Чим далі, тим бі. Прок. захоплювався політичною діяльністю, тим визвольним рухом, який щороку зміцнювався на зокрема у Києві. В спільному прагненні покласти край самодержавству, сходилися представники п течій різних груп населення, і Мик. Прок. з перших років перебування у Києві став помітною особою опозиції урядові. Ще на початку 90-х років він належав до конспіративного гуртка д-ра Фокіна⁴¹, бли народовольців, але незабаром розчарувавшись в ньому, вийшов. Разом з ним там були членами його т Дорпатському університету Е.Д. Синицький, відомий в майбутньому В.Я. Железнов.

На початку ХХ р. [ст.] у Києві заклалася група «Освобождение», до якої належало чимало людей, а ке належало до гуртка, який складався з Б.О. Кістяківського⁴², В.В. Водовозова⁴³, С.М. Булгакова⁴⁴, Н.А. Б Ю.Н. Вагнера⁴⁶, В.Я. Железнова, і мене. Тоді таки влаштовано було перший у Києві політичний літературно-артистичному //20 товаристві 20 листопаду 1904 р., на якому вперше в Києві було публічне вимогу конституції – так згадував цю добу сам Мик. Прок. в некролозі Б.О. Кістяківського. Квартира І була наче штабом, в якому розроблялася програма діяльності гуртка, вироблялися деталі банкета, н промовці тощо. В.Я. Железнов, автор цієї промови про конституцію, тоді приват-доцент київського уні заплатив за цю промову катедрою у Києві й переїхав до Москви, багато інших теж постраждали з банкеті й потрапили в розряд «неблагонадійних» осіб. //21

З 1903 року починається публіцистична діяльність Мик. Прок. Ще раніш, р. 1894 гурток київських гр діячів з проф. Лучицьким на чолі, почав редагувати газету «Киевское Слово», при чому фактичним гр був М. Пр. В газеті брали участь В.П. Науменко, Е.О. Ківлицький, В.К. Піскорський, Е.Д. Синицький, та і видавалася лише 3 місяці, але дала співробітникам чималий досвід в газетній справі. Року 1903 ті ж ос учась в виданні нової газети «Киевские Отклики», яку незабаром придбали у власність, на пайових зас нх в газеті брали ближчу участь Г.В. Александровський, В.Л. Березиштам⁴⁷, С.О. Буда⁴⁸, В.[В]. Водое Єфремов⁴⁹, В.Я. Железнов, Я.К. Імшенецький⁵⁰, В.Г. Короленко⁵¹, Л.С. Личков, М.М. Могилянський, К.М. С Т.І. Осадчий⁵³, О.Ф. Саликовський⁵⁴, І.М. Стешенко⁵⁵, І.Л. Шраг⁵⁶, А.І. Ярошевич⁵⁷, С.І. Яремич⁵⁸, д редактором газети був М. Прок.

«Киевские Отклики» являли собою цікаве явище в київському громадському житті. Газета оі українських діячів поступового напрямку; широка програма забезпечувала //22 її велику популярність підчас визвольного руху 1904-1905. Один з співробітників газети, М.М. Могилянський так описує враження від редакції на весні 1904 р.: «Редакція робила вражіння Запорозької Січі, а ще краще – перв хаосу. В численних великих апартаментах, не виключаючи кабінетів редактора та секретаря, товпилс люду, який не мав жодного відношення до газетної роботи і збіравшогося щоб побалакати. Важко б розібратися у цьому натовпі – хто тут працює, з ким треба починати ділові розмови?» (спогади, рукоп.) газети стала осередком, куди приходили люди просто, щоб поінформувати, або здобути інф громадського та політичного життя, обмінятися думками, порадитися. Разом з тим зростав і тираж г 1905-1906 вона мала 13 тисяч постійних передплатників – більше, ніж всі інші київські газети тог рахуючи роздрібного продажу. Мик. Прок. з захопленням віддався газеті, покинув для неї навіть наук Тут друкував він «наукові статті», бібліографічні огляди, рецензії, науково-популярні, публіцистичні ст Матеріально справи газети стояли дуже кепсько, пайовики не мали капіталів. [?] боргів, щоб сплатити в не //23 зважаючи на це, газета мала постійний контингент співробітників, з захопленням працюючих

З перемогою реакції р. 1906 становище газети погіршилось: цензор Сидоров переслідував її, матеріально штрафами, конфіскаціями окремих номерів. *Підривала також конкуренція...*

Року 1906 М.П. Василенка, як редактора, було притягнуто до правової відповідальності за передру «Полтавщина» статті про події в м. В. Сорочинці, де радник полтавського губ. правління Філон «екзекуцію» селян. Передруковано було обурений «відкритий лист» до Філонова редактора «Полтав Короленка. Притягнуто було до суду й Короленка. Це була доба, коли одного за одним притягал редакторів прогресивних газет – в тому числі були притягнуті проф. Лучицький, як редактор «Свободнс О.Ф. Кістяківський, як тимчасовий редактор «К. Откликів», та інші, але здебільшого суди закінчували менш благополучно. Сподівався на такий кінець і Мик. Прок. Засідання Судової Палати 10 [обіріван винесла М.П. Василенко вирок – ув'язнення на 1 рік. //24

Треба було вжити заходів, щоб забезпечити існування на далі. Як політично-засуджений М.Пр. Василе обіймати державні посади, історична освіта не давала можливості заробляти приватними роботами, кр Він вирішив скласти іспити в правничій державній комісії й здобути диплом правника. В осені 1907 р. іспити в державній комісії Новоросійського університету і в січні 1908 р. був затверджений в званні присяжного повіреного. З осені 1908 р. Мик. Прок. почав відбувати свій термін ув'язнення. Обрали «Хрести» в Петербурзі, де камери були «одиначки» - це давало право на зменшений термін – замість ро просидіти лише 9 місяців. Крім того «одиначка» позбавляла від примусових сусідів і давала м працювати. Мик. Прок. задалегідь зголосився з професорами й вирішив підготуватися до магістерськи

Тюрми в той час були переповнені політичними в'язнями. Засуджені чекали місяцями «черги» і лиш протекції //25 М. Пр. «сів» в Хрести 18 жовтня 1908 – він хотів якомога швидше закінчити це. В «Хресті: звичайний устрій: утримання було за кошти ув'язненого: за його рахунок йому приносили обід, лише хліб воду для чаю давали від «Хрестів». Життя йшло точно встановленим порядком, за годинником. При Хр хороша бібліотека з белетристикою та старими часописами (навіть сучасні газети не можна було пере «волі» не доводилося приносити нічого їстівного, але наукову літературу модно одержувати в не кількості. У неділю дозволялися побачення (С.В. Русова⁵⁹, Мякотини, відвідували його регулярно, п кияни); в'язень міг написати 4 листи на місяць, але одержувати міг скільки завгодно. Тиша, примусое порядок утворили для Мик. Прок. умови, сприятливі для наукової роботи. Він писав з «Хрестів» М.М. Ті «Лише тепер почав я почав розуміти, що окремі люди могли цілком відійти від життя в аскетизм, наук виявилось, що це навіть не тільки можливо, а навіть не так важко //26 призвичаїти себе, пере останнього... Існують різні натури: одні добре привчаються на волі, інші – в неволі, та й не цілком» (22 лн

р.). Цей лист дуже характерний для Мик. Прок. Лише примусово ізольований від громадського життя цілком віддати себе науці... І все ж таки мрії його малювали йому не лише його затишний кабінет на Та вулиці з великим письмовим столом та кипами книжок, а бурхливе громадське життя, в яке він : «осунуться».

В липні закінчився термін ув'язнення і Мик. Прок. покинув «Хрести», вже цілком готовий до магістерськ Воля, яку він так нетерпляче чекав, зустріла його великим нещастям: за кілька днів до його звільнення наглою смертю його мати. Він дуже важко переніс цю втрату.

Воля зустріла Мик. Прок. матеріальними труднощами. Він не урахував скільки коштуватиме пере «Хрестах», і мусив зробити борги. Треба було тепер спішно шукати заробітків. Довелося здобувати літературною працею, що забирало багато часу і примушувало //27 відкласти магістерські іспити. Сп Прок. почав писати статті – «Прикрепление крестьян в Малороссии» та «Крестьянский вопрос в юго крае при Николае I» - на замовлення редакції юбілейного видання «Великая реформа», та великі російського видання «Всемирной истории» Пфлуг і Гартунг⁶⁰: тут він вмістив «Очерк русской истории 1814 г.» та «Литовско-русское государство и Украина» - разом около 400 сторінок. Крім того він друкував статей в «Киевских Вестях», що замінили «Киевские Отклики», та в «Киевской Мысли». Для заробітку І знов почав писати статті в словниках Граната⁶¹ та Брокгауза і Ефрона в новому виданні.

Лише в 1910 році склав він магістерські іспити, і на початку 1911 року прочитав вступні лекції, які давав приват-доцентуру. Здавалося, вже не було перешкод на шляху до наукової діяльності. В лист Модзалевського⁶² Мик. Прок. писав про своє тверде рішення присвятити свої сили науці: «Я безповоротно повернувся до науки; як би не склалося моє життя, я вже не відвернуся від неї, і пом обіймах з нею. Після всіх кохань – це //28 моє останнє кохання: і я залишусь вірним йому до могили». не дало здійснити обіцянку.

Влітку 1911 року в Полтаві були організовані земством курси для земських вчителів; викладати в Україні було запрошено Миколу Прокоповича. Не відразу здобуто було дозвіл адміністрації, але все ж відбулися з значним успіхом, проте їм довелося відіграти негативну роль в дальшому житті Мик. Прок.

На початку ХХ стол., з розгортанням українського руху рівнобіжно з ним ширилася антиукраїнська пр Ім'я М. Пр. Василенко, як відомого українського діяча, видатного члена київського Наукового тов. словне – редактора «українофільської» газети, не могло залишитися в тіні й проти нього поч спрямовані статті антиукраїнських газет, головним чином «Киевлянина».

В цьому відношенні дуже цікава книга С. Щоголева⁶³ «Украинское движение, как современ южнорусского сепаратизма». К 1912. В ній автор освітляє усю //29 українську культуру, як вияв «сеп нацьковував уряд на інших українських діячів. Значну увагу було приділено курсам в Полтаві, а також і на них М.П. Василенка. Автор закидав йому тенденційність викладу, і те, що він рекомендував слух Грушевського.

Показова для характеристики становища Мик. Прок. в Києві подія трапилася в 1912 році. Мись оголосила конкурс на посаду директора нової Публічної бібліотеки й на цей конкурс подав заяву Мик конкурсу він пройшов першим. Управа подала прохання губернаторові про затвердження його. Але, г кандидатури почалася агітація в ворожих українському руху газетах. В «Киевлянині» було надруковано А.І. Савенко⁶⁴ про те, як «Николай Прокофьевич» збирається ходити пити чай до «Николая Федото будуть вони розводити сепаратизм (себто //30 М.П. Василенко та М.Ф. Біляшівський⁶⁵ – директор І мститися проти бібліотеки). Почали хвилюватися російські «націоналісти», яких було багато в міс Управа дістала відомості, що губернатор не затвердить М.П. Василенко на посаді директора, і, поперед: це, він сам відмовився від директорства, щоб не псувати собі затвердження на приват-доцента, якого ц справа ця зробила велике враження у Києві. К.П. Василенко так писав брату, в Есмань: «В Києві...з те роботи «мішень» чорносотенної агітації, ти мабуть вже звернув увагу на полеміку, яка зав'язалася бі імені між «Киевской Мыслью» та «Киевлянином». Приводом до полеміки стала замітка «в печати «Киев.

Не зважаючи на настрої в Києві, Міністерство Народної Освіти затвердило Мик. Прок. приват-доц весінній семестр //31 1913 року він вже оголосив курс «історія козацтва», який був внесений в загальні лекцій. В листі до Д.М. Петрушевського 3 листопада 1914 року Мик. Прок. писав так: «Викладати я історію Литви, Західної Русі, України і литовсько-руського права, не втручаючись в сферу московської Р. чинюм я цілковито відмежовуюсь від інших істориків-лекторів... матеріальні справи мої стоять перспектив на покращення їх поки що немає, але оптимізм є». Цього оптимізму ніколи не втрачав Мик. здійснилася мрія молодості Мик. Прок., та мрія, з якою він 32 роки тому приїхав до Києва. Шлях ді діяльності нарешті був відкритий для нього. В грудні того ж 1912 р. його було обрано професором В. > А.В. Жекуліної.

Несподівано, за кілька днів до початку лекцій, 7 січня М.Пр. було викликано до куратора шкільної оці Деревицького⁶⁶. Куратор заявив йому, що зробив помилку, давши згоду на //32 затвердження його доцентом, що він здобув «приватні відомості» негативного характеру, на підставі яких не може допуст читати лекції, і пропонував подати самому заяву про відмовлення від лекцій. В розмові Деревицьк «тенденційність» лекцій в Полтаві, хвальну рецензію на «Ілюстровану історію України» Грушевського загальний висновок, що М.Пр. «сепаратист», якого не можна допустити до університету. М.Пр. рішуче в подати таку заяву і [подав] кураторові обширну записку, в якій докладно спростовував всі його обвину тенденційності й ненауковості своїх лекцій, доводив важливість вивчення історії України, значе Грушевського. Проте, не подаючи заяви про відмовлення, Мик. Прок. фактично не міг здійснити прав доцентуру, не приступаючи до лекцій.

Джерел тих «приватних» чуток Деревицький не назвав. Мик. Прок. припускав //33, що джерелом є Щоголева, але в листах до друзів висловлював підозріння, що тут міг бути «донос когось з пра професури, яке не може помиритися з затвердженням мене приват-доцентом» (лист до В.Л. Модзалевск 1913 р.). «В університеті не сподівалися, що я буду затверджений, про це мені сказав сам (декан) Бубн він 23/II того ж року Д.М. Петрушевському. Лише після революції до рук Мик. Прок. потрапив документ ясував справжній хід подій: діставши від ректора Цитовича⁶⁷ офіційне прохання про затвердз Василенка приват-доцентом, Деревицький запитав його конфіденційно про власну думку, і той докладним листом 29/II 1912 р., що за його власними відомостями М.П. Василенко є одним з пред українського сепаратизму. В цьому дусі були побудовані його лекції з історії південної Русі, прс загальноосвітніх курсах р. 1911 в Полтаві... в підвалі своїх лекцій поклав він ідеї представника й в українського руху (Грушевського). Та ж //34 солідарність з ідеями пр. Грушевського п. Василенк нещодавно надрукованій рецензії на працю Грушевського «Історія України», (К. Мысль) 1912, №353) і п. визнає тут «суто науковим» і гаряче рекомендує цей яскраво тенденційний твір, написаний в дусі укі

сепаратизму... При такому ставленні до українського питання я не можу визнати бажаним залишити і викладачів університету, зокрема як викладача російської історії» (оригінал з архіву М.П.В.).

Ця подія зробила велике враження не лише у Києві. Петрушевський писав з обуренням з Москви: «Ще різні «пакости» київської адміністрації на адресу української культури. Тамошні «блюстителі», очі рішучому настрою й готові камня на камні не залишити «в надежде славы и добра», і приватні відомоскарб». (25/II – 13). Відгуки цієї історії дійшли до Петербурга: «Маючи на меті Вашу //35 історію, яка пр Петербурзі, я вважаю, що весь історико-філологічний факультет у Києві цілком чорносотенний», (Лист 30/XII 1913 р.).

Проте не правий був Гессен, вважаючи, що увесь факультет був чорносотенний. Навпаки, року 1912-1 професорів цього факультету були В.М. Перетц⁶⁹, Г.Г. Павлуцький⁷⁰, А.М. Лобода⁷¹, І.В. Луциць Данилевич⁷², В.В. Зіньківський⁷³, при чому В.М. Перетц був секретарем факультета. Усі вони були л зв'язані з українською культурою, брали активну участь в українському русі і не зважаючи на те, перебу складі університетської професури не викликали заперечень з боку шкільної округи. Чому ж кандид Проко. на скромну роль приват-доцента викликали таку бурю?

Микола Прокопович зайняв в київському житті своєрідне становище. Спокійний, лагідний, не здатний н ворожнечу, //36 боротьбу, він зайняв становище, яке нагадувало те, що належало за 20 років перед Лазаревському. Не зв'язаний офіційно з університетом, Мик. Проко. користався не лише у Києві, а так по за його межами авторитетом, як знавець історії України. До нього зверталися по поради та допом дослідники, студенти, педагоги і кожному він охоче, не шкодуючи свого часу давав поради, підшукував . щедро давав книжки з власної бібліотеки. Дехто з студентів йшов до нього за порадою своїх професор навпаки, прохав зберегти таємницю допомоги й не видавати її професорові. Можна нарахувати десятк істориків літератури, які згадували в друкованих працях з подякою допомоги Мик. Проко., але це бі звичайно, таких, що ніколи не згадували про це. Серед людей, на наукову роботу яких Мик. Проко. ма вплив, треба насамперед згадати В.Л. Модзалевського, який познайомився з Мик. Проко. ще молодим офіцером, аматором історії, і з якого став видатний знавець //37 історії України.

Не наукове ім'я Миколи Прокоповича лякало російських чорносотенників, їх лякало те місце, яке належ українському русі. Твердо, без хитань він йшов наміченим шляхом, присвятивши усе життя українські Як редактор та співробітник газет він сміливо виступав на оборону української культури. В свій час у Ки вражіння зробила гаряча стаття Мик. Проко. на захист української культури, написана проти проф Флоринського⁷⁴, а також різка смілива стаття з приводу заміщення катедри історії України в К університеті, коли була відхилена кандидатура М.С. Грушевського. Взагалі, в часи, коли ім'я М.С. Гру було одіозно, Мик. Проко. писав докладні рецензії на його твори і доводив їх високу наукову вартість: в коло 20 рецензій на різні праці М.С. Грушевського – ніхто не написав стільки рецензій. З перших дн Києві Мик. Проко. став членом українських товариств – Старої Громади, ТУП'а, основоположником Ук наукового товариства.

Ім'я Мик. Проко. було хорошо відомо в українських колах і користувалося там пошаною, і викликало нена ворогів України.

Невдача з приват-доцентурою знов поставила перед М.П. питання – що робити? Перша думка була – щастя в інших університетах. Право на приват-доцентуру він мав; його закликали до Петербургу, д Петербург не приваблював його – там не було тих джерел, які були потрібні для історії України. В навпаки, були багаті архіви, в яких він міг би здобути цінні матеріали для історії України. Але прави Саликовський, який писав йому: «Я боюсь, що Ви «приросли до Києва» і дихати московським пс згодиться». І Мик. Проко. дійсно не знайшов в собі сили покинути Київ, ту скромну квартиру на Тарасівськ він мешкав з 1897 р. й де залишився до кінця життя. Але жити далі так, як він жив до цього часу, він н втомиле життя без сталої матеріальної бази, втомлювала літературна праця, яка була єдиним існування, писання газетних статей, замовлених праць. «Я ледве викручуюся, писав він Петрушевськ лихо в тому, що я не маючи забезпеченого утримання повинен багато часу й енергії витратити Бог зна , приміром писання різних «історій кабардинського народу»[‡] (праця, замовлена р. 1911 князем Кудашев мене не цікавить і забирає багато часу й труда, хоч і дає деякий заробіток. Але це ж ремісництво. І мучить» (2/V 1913 р.).

[‡] «Исторические сведения о кабардинском народе», К. 1913. Праця була замовлена кн. Кудашевим

М.Пр. вирішив використати свій диплом юриста й записався помічником присяжного повірено Зновицького⁷⁶, і відбув стаж в Новій Ушиці, а після того був приписаний до присяжних повірени перейшов р. 1916 до Києва. Але ця професія не захоплювала Мик. Проко., і хоч мав у Києві чималу практ любови її. Душа його, як і раніш, прагнула до наукової роботи і кожен вільний час використовував він д зважаючи на невдачу з приват-доцентурою, Мик. Проко. хотів писати дисертацію. Тема, яку він почав р для дисертації р. 1890 – «Землеволодіння на Україні XVI-XVII стол.» вже застаріла, треба було прик багато зусиль, щоб поставити її на сучасну височину наукових вимог. Мик. Проко. обрав нову тему: «Маг право на Україні» і почав збирати матеріали для неї, але інші, терміновіші завдання не давали змоги з увагу на цій праці.

Не зважаючи на всілякі перешкоди, які стояли на його шляху, Мик. Проко. багато зробив для науки з звільненням з кріпості та революцією. Крім праць на різні замовлення, про які вже згадувалося вище – історії Пфлуга і Гартунга, по дві статті для «Великой Реформы» та «Отечественной войны», він написа истории Юго-Западной Руси», що їх було замовлено для III тома «Русской истории в очерках и статьях» проф. Довнар-Запольського⁷⁷, але праця розміром вийшла за поставлені межі, і була видана як окре 1915. Книга викликала найкращі відзиви, в тому числі таких рецензентів, як М.С. Грушевський і відігр роль в справі поширення знайомства з історією України. //41

Найбільше уваги за цей час Мик. Проко. приділяв виданню джерел з історії України. Так надрукував він в Українського Наукового Товариства записку Г.М. Теплова «О неурядках в Малороссии» з передмо 1911). Коли М.С. Грушевський вирішив перевидати усі «Генеральные следствия о маенностях», л підготував до видання «Генеральное следствие о маенностях Стародубовского полка». Друкування поч йшло дуже повільно, і припинилося на п'ятому аркуші. Згодом, за советських часів, було видано це «С Археографічною комісією за редакцією К.О. Лазаревської⁷⁸, і Мик. Проко. передав Археографічн коректурний примірник надрукованих аркушів та усі свої матеріали до інших аркушів. Таким «Генеральных следствий» десяти полків чотири були видані Мик. Проко., п'ятий – Стародубовський участю. //42

Багато труда поклав Мик. Прок. на підготовку до видання в «Архиве Юго-Западной России» «Актових Лівобережної України»; передмова для них, гадав він, могла правити за магістерську дисертацію. Не була доля цього збірника, треба гадати, він загинув в Комісії, бо він не був надрукований, і в архіві Ми знайшлося його. Другий том – цілком виготовлений для друку, залишився у нього; це «Акти монастирського землеволодіння». Війна 1914 р. затримала друкування його. Крім того М.П. підготував видання «Описание Новгород-Сіверського намісництва», яке було пізніше видано Археографічною Академією Наук.

Крім власних видань, Мик. Прок. брав велику участь у виданні «Щоденника Якова Марковича», який ви Модзалевський в «Жерелах до історії України-Русі». В листуванні між М.П. Василенко і В.Л. Модзалевським М.С. Грушевським відбулося, яку близьку участь приймав Мик. Прок. [у] цьому виданні, в редакції коректур тощо. //43

Мик. Прок. був членом, здається, усіх київських наукових товариств, яких до війни 1914 в Києві було всіх цих товариствах він був активним членом, відвідував засідання, робив доповіді, брав участь в обсягах так брав постійну участь в товаристві «Любителів соціальних знань», де був головою юридичного товариства «Старого Києва», «Охорони пам'яток старовини», «Юридичному товаристві», але найбільш віддавав товариствам «Нестора-летописця» і «Українському Науковому товариству». В Товаристві летописця Мик. Прок. став членом незабаром по приїзді до Києва, і залишався їм до ліквідації його в початку 90-х років Мик. Прок. належав до тієї групи членів, які стали в різку опозицію консервативному товариству. Переважала там партія старих вчених, головне професорів Духовної Академії, і панувала церковної історії, церковної археології. Мик. Прок. разом з іншими молодими членами намагався напрямом //45 діяльності товариства, скерувати її на вивчення історії України, на видання джерел української історії, церковної археології. Мик. Прок. разом з іншими молодими членами намагався напрямом //45 діяльності товариства, скерувати її на вивчення історії України, на видання джерел української історії, церковної археології. Мик. Прок. разом з іншими молодими членами намагався напрямом //45 діяльності товариства, скерувати її на вивчення історії України, на видання джерел української історії, церковної археології. Мик. Прок. разом з іншими молодими членами намагався напрямом //45 діяльності товариства, скерувати її на вивчення історії України, на видання джерел української історії, церковної археології. Мик. Прок. разом з іншими молодими членами намагався напрямом //45 діяльності товариства, скерувати її на вивчення історії України, на видання джерел української історії, церковної археології.

Ще більше місця в його житті зайняло Українське наукове //44 товариство, засноване у Києві року 1914. Мик. Прок. був одним з ініціаторів його. Устав товариства написаний Мик. Прок., рукописний примірник обговорювали на зборах, залишився в його паперах: *іншою рукою, синім олівцем, було зроблено кілька додатків*. Весь час Мик. Прок. був активним членом цього товариства, головою історичної секції та заступником голови товариства (головою весь час був М.С. Грушевський, а коли його було заслано в 1914, В.П. Франко). Мик. Прок. робив багато доповідей на засіданнях.

Крім відвідування наукових засідань, Мик. Прок. брав участь, як основоположник низки нових наукових культурних установ, напр. Народного Українського університету, Археологічного інституту, ініціативної комісії з відновлення журналу «Киевская Старина» тощо.

Треба відзначити, що з 1914 р. Мик. Прок. було обрано головою правління Київського Товариства Історії та Меморіалістики і завдяки цьому вперше за все життя він був матеріально забезпечений, але правління забирали часом і відривало від наукових занять //46.

Ще більше відривала Мик. Прок. від наукової роботи політична та громадська діяльність, та діяльність у Києві набувало підчас війни виключного напруженого характеру. Київ став осередком напіввійни життя «запліля» південно-західного фронту. Значна частина України стала тереном війни. Завоювання роздвинуло межі України й поставило нові завдання перед українськими організаціями Наддніпрянського краю, головне Києва. В той же час урядове переслідування української преси, шкіл робило громадські напруженими і нервовими. //47

Життя у Києві набувало підчас війни виключного напруженого характеру. Київ став осередком напіввійни життя «запліля» південно-західного фронту. Значна частина України стала тереном війни. Завоювання роздвинуло межі України й поставило нові завдання перед українськими організаціями Наддніпрянського краю, головне Києва. В той же час урядове переслідування української преси, шкіл робило громадські напруженими і нервовими. //47

У Києві засновувалися численні організації для допомоги населенню потерпілих місцевостей та фронтів, Воєнно-промисловий комітет, безліч лазаретів, гуртків, спілок, комітетів допомоги потерпілим лівобережцям. Кількість людей, який потребував допомоги збільшувався з кожним днем: біженці, полоняки, вивізники, вислані з Галичини. Крім загальної організації – Татянинського комітету, який мав завданням допомагати потерпілим від війни, в Києві засновано було «Общество помощи населению Юга России» кажути комітет допомоги українцям, який мав свої притулки, лазарети, постачав їжу та одяг полонякам, арештованим галичанинам. Мик. Прок. брав жваву участь в роботі цих комітетів та спілок. А поруч з тим збирання в справах загально-громадського та політичного характеру, які торкалися становища України, часто відвідувалися в затишному приміщенні Мик. Прок. В споминах Д.І. Дорошенка⁸⁰ згадується про те, що Мик. Прок. з приїхавшим з Москви В. Обнінським⁸¹ та приїхавшим //48 з закордону М.С. Грушевським, на зустріч з ним інформували М.С. Обнінського про справжній стан української людності в Галичині, та в справах адміністрації: нарада ця на той час не відбулася, бо М.С. Грушевського було повідомлено що в його квітень був заарештований. (Мої спомини про недавнє минуле, Ч.I, ст. 29-31.)

В некролозі Б.О. Кістяківського Мик. Прок. згадує про свою подорож з В.П. Науменком та А.В. Ніковим з Києва до Москви, де вони за допомогою Б.О. Кістяківського влаштували декілька зібрань редакції «Русских Ведомостей» в «Товаристві Слов'янської культури», на квартирах у пп. А.Р. Ледницького⁸³, В.П. Обнінського, Б.О. Кістяківського й на них інформували московські ліберальні кола з приводу українського культурного становища. (Записки економ. відд. ВУАН, т. I, ст. XXXIX – XI).

В листі до Д.М. Петрушевського Мик. Прок. писав, характеризуючи своє життя підчас війни: «Життя наше стало якимсь метушливим, так що не знайду вільної хвилини. Яким щасливим почуваю я себе, коли сиджу за своїм робочим //49 столом і повертаюся знов до своїх наукових праць, щоб наступного дня знову покинути їх. Не знаю, що було б зі мною, якби я приліпився до університету. Чи зміг би я остільки вільно відштовхнутися від повсякденного життя, щоб зробитися кабінетним вченим, але тепер життя захоплює мене своїми колесами і я якось нервово працюю: то з головою віддаюся громадським інтересам, то на час поринаю в науку (2/XI-1915). Як доповнення до цього листа, можна навести рядки з листа М.С. Грушевського Сильвестрову⁸⁴, писав він Мик. Прок., сповіщала мені про Вашу кипучу діяльність. Не багато час залишається у Вас для наукової роботи, та й важко це тепер робити» (22/VII 1916 р.).

Треба відзначити, що в 1915 році Мик. Прок. був обраний директором Київськ. Товариства Взаємног [закреслено, не чит.]... відривали від науки. //50

В березні 1917 р. тимчасовий уряд призначив Мик. Прок. на пост куратора Київської шкільної округи. важка напружена робота в яку цілком увійшов Мик. Прок. Йшли безкінечні наради, з'їзди, приїзжали і провінції по інструкції. Цю роботу поділяв з Мик. Прок. його помічник В.П. Науменко.

В серпні 1917 р. Мик. Прок. викликали до Москви на з'їзд кураторів шкільних округ, а по закінченні Прок. здобув нове призначення – на пост товариша міністра народної освіти, з обіцянкою, що це не на і – лише до «скликання установчих зборів». Але ці збори усе відклалися, роботи було багато, Мик. П відділом середньої школи, а життя в Петрограді було нервово, неспокійне. Мик. Прок. важко відірваність від України, Києва й мріяв про повернення до дому.

Після жовтневого повстання в Петрограді й переходу влади до большевиків, коли міністри були заар Мик. Прок. разом з іншими товаришами міністрів переїхав до Москви, щоб там поновити роботу мініст у Москві теж почалося повстання большевиків. //51

З поворотом до Києва Мик. Прок. цілком віддався науково-педагогічній діяльності; був обраний прок кількох вищих школах Києва; він читав історію України та історію українського права на Вищих жіночи: Народному університеті, в Правничому інституті. Лише в університеті ніяк не могли виконати усі у переведення виборів на кафедру історії українського права й протягом майже року розглядали його нау Мик. Прок. в грудні 1917 р. подав свою заяву про бажання виступити на конкурс на нову кате, українського права, і передав, як завжди водилося, свої наукові праці факультетові. Але справа з ро: посувалося мляво. В січні 1918 р. ректор, проф. Спекторський⁸⁵ писав йому: «Якщо Ви передасте ста М.Н. Ясинському⁸⁶ – Ви прискорите справу». Лише в червні 1918 р. проф. М.Н. Ясинський (голова розглядала праці Мик. Прок.) сповістив його, що розгляд закінчений і повернув книги. Мик. Прок. був с кафедру історії українського //52 права. *Першу вступну лекцію в університеті М.П. почав зворушливими і [текст відсутній]*

Не поривав Мик. Прок. роботи в газетах, *брав участь в редагуванні народної газети «Южная копейка» безпартійної газети, яка виходила у Києві наприкінці 1917 р.*

На початку 1918 року, в січні, Мик. Прок. був обраний суддею Генерального Суду.

Наприкінці квітня 1918 року до Мик. Прок. звернулися представники громадських кіл, з якими вів п генерал Гренер⁸⁷ з приводу встановлення гетьманства й запропонували зайняти пост міністра народн новому правительстві, яке має //53 (53а – повтор 53 арк.) бути проголошено незабаром. Мик Прок. дає таким чином, став одним з членів тої першої ячейки, яка конспіративно обмірковувала на квар Любинського⁸⁸ склад першого гетьманського правительства. Коли М.М. Устимови[чу]⁸⁹ не вдалося сс кабінет міністрів з українських діячів п. Гетьман⁹⁰ доручив Мик. Прок. 30 квітня сформувати кабінет висловленими Гетьманом в його грамоті побажаннями. Термін було дано дуже вузький – до 1 травн повинен бути такий, щоб він міг розпочати реформу життя на найширших громадських принципах, в о покладено національне відродження України, але без тих крайностей, які б дратували населення і ц правильному розвитку національного життя (інтерв'ю с Н.И. Василенко. К. Мысль, 1918, 10 травня).

Мик. Прок. негайно звернувся до с-ф'ів⁹¹, у яких в той самий вечір були збори. Там в палкій промові він : Мик. Прок. звернувся до ес-еф'ів у яких //54 було в [той] день зібрання і в палкій промові закликав їх вс кабінету гетьманського уряду, не нехтувати можливістю взяти участь в будуванні української держави. його були марні: збори пішли за іншими промовцями, серед яких найбільш рішуче й різко виступив пр до кабінету А.М. Ніковський. Лише Л.М. Старицька-Черняхівська та С.О. Єфремов підтримали Мик. Про виступала Л.М. Старицька-Черняхівська, яка завжди з хвилюванням згадувала цей трагічний моме України. //55

§ Тут в спогадах трапилася помилка: він Д.І. Дорошенко пише, що Мик. Прок. підтримав В. Винни тим сам Мик. Прок. згадував, що підтримали його лише Л.М. Старицька-Черняхівська та С.О. Єфре власних усних спогадів Мик. Прок. зафіксував цей момент в інтерв'ю з кореспондентом «Київско яке вже згадувалося вище. Можливо, що Д.І. Дорошенко, який в той час не був у Києві, здобу інформацію. «Історія України, II, ст. 54)

Відмовлення с-ф'ів, як видно, не було цілком одноставним і категоричним. Вони продовжували обмі справу і на другий день 1 травня ввечері, до Мик. Прок. прийшов О.Я. Шульгін⁹² для остаточних перегс не застав його дома: він був вже на першому засіданні нового кабінету. Шульгін залишив Мик. Пр записку (інтерв'ю, К.М.). В архіві Мик. Прок. збереглася частина цієї записки, без кінця і без підпису, на аркушу паперу, вирваному з блокноту, **чорнидоним** олівцем, нервовим, нерівним почерком. Написа Високоповажний Микола Прокоф'євичу. Комітет партії С-Ф разом з представниками (закресле українських партій обмірковували справи... Відношення у всіх до Гетьманства і його конституції різко не уступ до (закресл.) роботи при таких (закр.) умовах виключаються. Але позаяк вяснилось, що нім стоять за ідею гетьмана, обмірковуються дуже уважно можливі пропозиції з нашого боку тих демо...» закінчується аркуш, що зберігся. Те, що він був позначений римською цифрою I свідчить, що був ще один, але його бракує. //56

Відмовлення с-ф'ів вступити до кабінету мало трагічне значення для історії України. Воно не могло зм подій, себто примусити гетьмана зрестися, чи німців, які підтримували гетьманство – стати на інший воно примусило Мик. Прок., формуючи кабінет, звернутися до інших людей, які не користували українського суспільства таким авторитетом і впливом, яким користувалися діячі, об'єднані в і Наслідком відмовлення с-ф'ів сталася випадковість складу кабінету, той брак одноставності, який і гетьманство. В спогадах Д.І. Дорошенка є колоритне місце: перебуваючи у Львові, він несподівано дов переворот у Києві «Мої галицькі знайомі кинули мене розпитувати, що це може значити? Чи кінець у державності? Я дуже мало міг їм пояснити, бо й сам не розумів, що сталося. У вечері наспіла друга тел складом нового кабінету міністрів: серед перевернутих або незнайомих прізвищ стояли імена І Ржепецького⁹³,... Я зазначив своїм галицьким знайомим що імена гетьмана Скоропадського й Васи самі собою свідчать, //57 що діло йде не про «кінець української державності», а що найбільше її форми». (Мої спомини про недавнє минуле. Ч. II, ст. 83).

Мик. Прок. ясно розумів, що формуючи кабінет за таких умов він ставить себе об'єктом уся обвинувачень, нарікань. Він йшов на це свідомо, не тому, що не хотів скласти кабінет з відомих українсь але тому, що не міг переконати їх. В той же час Мик. Прок. не міг не розуміти важливості для України п гетьманства, в таких умовах, які, здавалося забезпечили йому міцність та силу. Й він пішов ва

саможертвенно взяв на себе весь тягар відповідальності й назавжди зв'язав своє ім'я з добою гетьманства. Цей короткий період назавжди залишився кульмінаційним моментом героїко його життя: *його раніш і тепер той не міг не помітити, що він наче переродився. Глибока віра в світлу... //58*

В своїй розмові з Д.І. Дорошенко, яка відбулася через кілька днів по встановленні гетьманства, Мик. сформулював свій погляд на переверот і його наслідки: «Центральна Рада і правительство ес-ерів виявляють нездібність вдержати в руках владу й організувати державу. Прийшли інші люди, представники політичного і соціального світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов таки в ім'я самостійної держави. За цими людьми стоїть тепер рішучий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З однієї наперед рахуватись. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалась на українською, треба, щоб і нові форми української державності були заповнені національним змістом самих українців... залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: на державна ідея українська. А Гетьманщина – це як раз найбільш національна, історично вироблена спеціально українського державного ладу»**.

** Д.І. Дорошенко. Мої спомини, ч. II, ст. 86-87.

Діставши пропозицію сформувати кабінет, Мик. Прок. звернувся до...//59

В кабінеті міністрів Мик. Прок. мав спочатку дві посади: міністри народної освіти та тимчасові закордонних справ, поки не приїхав до Києва і не був призначений міністром закордонних справ Д.І. Д (20 травня 1918 р.).

Крім того Мик. Прок. протягом перших днів, був Головою Ради міністрів, поки приїхав до Києва призначити цю посаду Ф.А. Лизогуб⁹⁴. Мик. Прок. був весь час, до 14 листопада 1918 р., товаришем Голови Ради виконував обов'язки Голови під час відсутності Лизогуба.

Мик. Прок. залишався міністром народної освіти до 14 листопада 1918 р. В серпні Мик. Прок. був президентом Державного Сенату й залишався на цьому посту до падіння Гетьманського уряду 14 грудня //60

Діяльність Мик. Прок. як міністри народної освіти викликала чимало нарікань та нападок з різних боків. Вступ до кабінету зустрів негативне відношення з боку конституційно-демократичної партії, членом якої був Прок. Тоді він та інші члени партії, А. Ржепецький та С.М. Гутник⁹⁵ – заявили, що вступають до партії персонально. Відгуки цього незадоволення дійшли до Петрограду, звідти впливовий з багатьма журналістських колах публіцист писав Мик. Прок.: «Ми не знаємо, що робиться у Києві. Газети брешуть, що привозять з Києва приїзди люди обурюють своєю примітивністю... Ви, в моєму уявленні не є фігура на сцені. Але на Вас з усіх боків сипляться найжорстокіші напади й звинувачення. Ви знову видно з Вашої промови на з'їзді к-д. і приймаєте бій на ґрунті загальних питань»... (6/V – 1918). Ще більш було весь час з боку лівих політичних українських груп, які вимагали //61 від міністра освіти негайної російських шкіл, і заснування замість них українських. Обвинувачення такі, *підставою для яких частково невірні інформації, наповняли сторінки «Нової Ради», «Вільного життя», «Відродження»*. Д.І. Дорошенко в своїй «Історії України»: «На Василенко було багато нарікань з боку українських національних кругів, що в нього мляво проводить українізацію, що занадто піддається впливам російських педагогічних кругів інтересам української школи. В цих наріканнях була правда в деяких чисто формальних справах... Але що до напрямку шкільної політики Василенко мав рацію». Переслідуючи усе, що було зроблено ґрунтовної українізації школи, Д.І. Дорошенко робить такий висновок: «взагалі діяльність... Міністерств була звернута на те, щоб реальними, творчими заходами укріпити ґрунт для розвитку української і національної культури, не руйнуючи нічого з того, що було утворено раніше в культурно-просвітній області в чужій, російській формі, з тим, щоб підготувати нормальний, природний і не болючий перехід національно-українські... Коли Гетьманське правительство впало, й прийшло на зміну йому правління Директорії, котре апріорно-вороже ставилося до всього, що було утворено за часів Гетьмана і заходило все руйнувати, то в Міністерстві освіти воно не знайшло нічого, що підлягало б, на його думку, потребі або переміни»... (Іст. Укр., II, ст. 367-68). Це свідчення надзвичайно важливе, бо автор його по роботі міністрів часто стояв в опозиції до Мик. Прок. //63

В своїй статті «Українська культурна праця за гетьманщини» Я[сно]В[ельможний] П[ан] Гетьман діяльність Мик. Прок. та інших працівників в міністерстві освіти; що заснування Академії наук, двох університетів, багатьох інших, середніх та нижчих шкіл – «є наслідок відданості українській культурі українських діячів, на чолі яких стояли такі люди, як Василенко, Стебницький⁹⁶, Науменко, П.Я. Дорошенко⁹⁸...» дали, згадуючи про університет св. Володимира, пише що Мик. Прок. «у довгому й вичерпаному опрацював свій план діяння, щоб і в цьому університеті безболісно провести українізацію. Я тоді переконаний, що самотужку цілком його було зберегти для українського народу якнайбільш культурних цінностей: культура, 1936, квіт. ст. 244).

Це було дійсно так. //64

Головною метою Мик. Прок. ставив для міністерства освіти утворення української школи, але тут ступенів було не однакове. Коли кадри педагогів нижчої школи були підготовлені, міністерство наказ про утворення національної нижчої та вищої початкової школи. Для них друкувалися й підготувалися справи була складніша; на Україні було багато гімназій російських, з складом російських українських педагогів було ще замало. Підручників теж не вистачало. Тому міністерство не руйнувало існуючі гімназії почало відкривати паралельні українські; Мик. Прок. був певний, що цей паралелізм – явище, що протягом кількох років українська культура перемаже й тоді усі гімназії перетворяться на українські.

Багато уваги приділяв Мик. Прок. вищій школі. Він не хотів руйнувати університет св. Володимира, який майже столітню історію, традиції, склад професорів, серед яких були видатні вчені, тому його залишені недоторканим. Український державний університет, утворено було на базі народного університету, багато професорів старого університету св. Володимира стали професорами Українського //65 уні. Урочисте відкриття Українського університету відбулося 6 жовтня 1918 р. В той же день було відкрито Філологічний факультет, теж український, в Полтаві. 22 жовтня було відкрито український університет у Яценеві-Подільському.

Питання про заснування Української Академії Наук було давньою мрією українського громадянства. роках його обмірковували в Українському Науков. Товаристві, зокрема в 1917 році, але нічого реального здійснення цього не було зроблено. Подаючи П. Гетьманові свою програму діяльності міністерства освіти, Мик. Прок. поставив в ній питання про заснування Української Академії Наук, обґрунтував пропозицію в окремій доповідній записці. В особі П. Гетьмана Мик. Прок. зустрів повну підтримку. 9 л

року було призначено комісію для підготовки законопроекту заснування Української Академії Наук. На поставлений академік В.І. Вернадський⁹⁹. //66

Звістки про призначення комісії для підготовки відкриття Академії Наук викликали в націоналісти несприятливе ставлення. Раз у раз вміщалися в *різних газетах* не цілком правдиві і ворожі чутки Академії Наук, висловлювалися побоювання, що вона не буде «українською» тощо (Нова Рада, № Відродження, № 101, 102). Хвилювалося й Укр. Наукове Товариство, де питання обговорювалося на зібранні членів. Проф. М.С. Грушевський запрошений взяти //67 участь в роботі комісії, не дав навіть ві запрошення. До комісії вступили, як представники Укр. Наукового товариства проф. Г. Павлуц Тутковський¹⁰⁰, Є.К. Тимченко¹⁰¹; значну й активну участь брали проф. А.Ю. Кримський¹⁰², С.П. Тимошеї Туган-Барановський¹⁰⁴, В.Л. Модзалевський (секретар). 17 вересня були вже готові статут, штати, к законопроект про заснування Академії; 12 жовтня Мик. Прок. вніс його до Ради міністрів; розгляд зако призначено було на 19 жовтня. (лист до редакції «К.Мысль» Мик. Прок. – 23/X 1918 р.). Але тут стал кабінету. Усе залишилося цілком підготовленим, штати та кошторис вже було затверджені бюджетовок і, як писав Мик. Прок. у листі до «К.Мысли» «наступникові на посту міністра освіти залишалося тільки законопроект в чергу на засідання Ради міністрів».

29 листопада Рада міністрів затвердила проект про заснування Академії Наук, призначила президентом В.І. Вернадського і неодмінним секретарем проф. А.Ю. Кримського.

Хоч відкриття Академії Наук сталося за міністра П.Я. Стебницького //68, для всіх сучасників було цілком участь приймав Мик. Прок. в заснуванні Академії Наук. Перше спільне зібрання Академії Наук 30 ухвалило звернутися до Мик. Прок. з такою заявою: «Спільне зібрання Української Академії Наук 1 листопада 1918 року вперше зібравшись для ділової роботи... одногосно ухвалило надісл високошановний Миколо Прокоповичу, своє щире привітання і гарячу подяку за те, що будши міністром освіти Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії Наук і записали своє ім'я н літерами в історії Академії. Президент Академії академік В. Вернадський, неодмінний секретар а Кримський.

Цей документ усе життя беріг Микола Прокопович як найцінніший свій скарб. *Не знав він я зітнуться...*//69

З заснуванням Академії Наук тісно зв'язане заснування Національної Бібліотеки України. Думка про це Мик. Прок. ще за часи тимчасового уряду: 17 березня 1917 року він писав міністрові нар. осві Мануйлову¹⁰⁵ серед інших вимог про необхідність заснувати у Києві Народну бібліотеку, на зразок Петі публічної, або Рум'янцевського музею. Мануйлов поставився до цього сприятливо, але нічого не було (С. Пастернак. Всенародня бібліотека України, К. 1923, ст. 3). Коли Мик. Прок. став міністром народної відразу ж в травні 1918 р. поставив питання про заснування такої бібліотеки. Було зроблено багат галузях культури: покладено початок для заснування картинної галереї, українського музею, ук національного театру драматичного та оперного. Треба відзначити також широке розгортання видавнич яка завжди знаходила в міністерстві світи всіляку підтримку: ширилися видавництва приватні та кооп кількість виданих книжок досягла протягом 6 місяців існування гетьманства нечуваної цифри. Бібліс //70 показник «Книгар» зазначав, що 1918 рік надовго може бути незрівняним, недосяжним по (видання та накладів» (Д.Дорошенко. Історія України, т. II, ст. 370).

Такі були реальні наслідки діяльності Мик. Прок. як міністра Народної Освіти. Його діяльність цілком ві його переконанням, а не лише надмірній м'якості. Він вважав, що всіма засобами треба запобігати з табору ворогів ще молодій українській культурі, не треба викликати ворожнечу з боку представників культури, і навпаки заходами поступової українізації можно зробити велику користь українській утворюючи дружне співробітництво з російською культурою, яке поволі сприятиме поширенню у культури. //71

Після падіння Гетьманства, Мик. Прок. знов повернувся до професорської діяльності в двох універси Володимира та Українському, на Вищих Жіночих Курсах, в Народному університеті, в Комерційному та Ці інститутах.

З приходом добровольців становище українських закладів стало загрозливим. Частина українських була закрита, решту було переведено в ряд приватних підприємств, - така доля чекала Український Д Університет. Президія його вирішила звернутися до Міністерства Освіти, в Ростові й виріджено було д ректора Ф.П. Сушицького¹⁰⁶ та Мик. Прок. Вони поїхали в листопаді 1919 р., але приїхали надто запі армія вже розклася, й тікала. Повороту до Києва не було. Через кілька день Ростов був занятий болы Мик. Прок. був обраний професором Варшавського (евакуйованого до Ростова) університету й розпо лекцій з історії права. //72

Лише з квітня 1920 року, з великими труднощами, Мик. Прок. міг повернутися до Києва. Тут, в липні т його було обрано дійсним членом Академії Наук. Так почався останній період життя Мик. Прок. – р роботі в Академії Наук, та викладанню в різних вищих закладах. Він читав в університеті, в Коопел інституті, в Юридичному інституті, в КІНГ'ї, а також в деяких середніх школах – в Залізничному технікум зважаючи на те, заробітки не могли забезпечити задовільного існування: йому доводилося самому ве мити підлогу, прати білизну, копати городи, рубати дерева на дрова. Він сам так характеризував свою за цей час в листі до В.Г. Короленка: «Читаю в Вищих школах, але головна моя діяльність зосереджена Наук... Роблю зусилля щоб працювати науково, але заняття не тим, чім слід, забирають стільки часу, ц праця фактично робиться чимсь треттерядним. Дещо все ж таки роблю для врятування культури та і (29/VII 21). //73

В 1920 році, 20 липня Мик. Прок. було обрано дійсним членом Української Академії Наук й з того часу смерті його Академія Наук стала головною метою його життя, він жив її життям, її інтересами, віддаючи сили й думки. З Академією він був зв'язаний не лише науковою роботою, а також і адміністративною. І Мик. Прок. було обрано на голову Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права; академік В.І. Вернадський відмовився від президентства в Академії Наук і президентом був обраний од Мик. Прок., але советський уряд не затвердив його. Року 1922 його було обрано на голову (Економічного відділу. На цьому посту він залишався до 1929 р., коли у зв'язку з «реорганізацією» Ака обрано на цей пост О.Г. Шліхтера¹⁰⁷. До того часу Мик. Прок. керував всією роботою Відділу, був редакт видань, в тому числі «Записок», яких було надруковано 6 томів. //74

Головну свою увагу зосередив Мик. Прок. протягом останнього періоду свого життя на роботі К вивчення історії західно-руського та українського права. Заснована в перший рік існування Акад комісія почала працювати від головуванням академіка Ф.В. Тарановського¹⁰⁸, але у зв'язку з виїз Тарановського припинила свою діяльність і Мик. Прок. довелося заново організувати її. З неї хотів ві

міцний середок ґрунтового дослідження історії українського права й з великим захопленням працював у справі. З радістю зустрічав кожного працівника, що цікавився цією галуззю української науки допомагаючи всім, своїми порадами та власною, добре підбраною бібліотекою. В Комісії бувало пересі співоробітників, крім місцевих дослідників в її роботі брали участь дослідники з інших міст – п Максимейко¹⁰⁹, В.О. Барвинський¹¹⁰, – з Харкова, М.Є. Слабченко¹¹¹ – з Одеси, В.Д. Отамановський Винниці, *С Дністрянський*¹¹³ – з Праги тощо^{††}. Комісія заклала постійні зв'язки з закордоном – Прага, Відень, Варшавою, одержувала //75 праці для відзивів, тощо. Щотижня збиралися члени комісії під гол. Мик. Прок. читали та обговорювали праці співоробітників, звідомлення, рецензії тощо. Співоробітники виїздили на наукові відрядження до різних архівів, бібліотек.

†† Склад комісії змінювався, одні виходили з неї, інші члени вступали. Головним осередком ком. вважали таких членів: академік О.О. Малиновський, І.Ю. Черкаський, Л.О. Окиншевич, С.Г. Борис Іваницький-Василенко, І.М. Балінський, В.О. Романовський, В.Т. Гришко.

Протягом 1923 – 1930 р. комісія надрукувала 7 томів «Праць комісії»^{††}, в яких було вміщено понад 3 наукових дослідів та дві великі монографії – І.Ю. Черкаського «Копний суд на Україні-Русі XVI-XVIII праць IV та V) та Л.О. Окиншевича¹¹⁴ «Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.» (праці). Крім наукових дослідів в працях комісії друкували рецензії, бібліографічні огляди, протоколи засідань. Кожен том «Праць» мав передмову, написану Мик. Прок., яка давала стислу характеристику вміщених зазначала їх наукову вагу. Всі передмови, зібрані до купи, дають цінну картину розвитку історії до українського права. Комісія мала на меті розпочати видання джерел українського //76 права, словник в термінів, колективну «Історію українського права». Робота розгорталася й праці комісії завойовували місце в науковій літературі.

†† Вийшли I-VI та VIII томи. VII був затриманий в друкарні, тому що в ньому було вміщено розг. Слабченко про Військовий Генеральний суд.

Мик. Прок. з захопленням працював і сам. За ці роки він надрукував низку статей, дослідів, рецензій : історії права України; з них головніші – некрологи-біографії Б.О. Кистяковського, О.І. Левицького, Крепницького і університет св. Володимира, в І т. Записок Соц. екон. відділу ВУАН; Як було скасовано Литовське (тамож, т. II-III) Павло Полуботок (Україна, 1925, № 6), Пам'ятник української правничої літератури, XVI Наук. товари. Шевченка [у] Львові, т. СXXXVIII), Правне положення Чернігівщини за польської до Чернігівщини), Конституція Пилипа Орлика (Збірн. на пошану проф. Д.М. Петрушевського), Територія Уї ст. (Збірн. на пошану акад. Д. Багалія), О.М. Лазаревський (Україна, 1927, кн. IV), «Права по которим малор. народ» (Збірн. на пошану акад. М. Грушевського); рец. На VIII т. Історії України-Руси, М. Гру (Україна, 1925, № 5), та інші, разом – 27 праць. Треба відзначити //77 видання матеріалів – Збірка мал. історії України та українського права». Археогр. збірн., I., Матеріали до історії українського права, т. I., видання збірки «Магдебургських грамот», працював над широко задуманою історією дослідження українського права, та соціально-економічним положенням козаків після 1782 р., готував велику передмову про магдебургське право до збірки грамот.

Року 1920 Мик. Прок. був обраний головою історичного товариства Нестора Літописця. За його го. товариство змінило свій загальний характер: значно змінилася тематика доповідів, які тепер переважно присвячені історії України, її мистецтву, археології. Змінився і склад відвідувачів товариства. Раніш відбувалися в університеті і крім членів, притягували 10-20 сторонніх осіб. Тепер товариство було при Академії Наук, і засідання його відбувалися в залі Академії. Здебільшого, публіка заповняла весь зал студенти, //78 співоробітники Академії Наук, взагалі українська інтелігенція не зважаючи на брак пу. приводу засідань в газетах, акуратно відвідували засідання. Деякі з них, як напр. з доповідями акад. Петрушевського про феодалізм, М.Є. Слабченка – про Запорізьку Січ, М.О. Максимейка – про Русь збирали стільки, відвідувачів, що їх не могла вмістити зала. Можливо, що як раз ця енергійна Товариства спричинилася ліквідації його – року 1929 Товариство було закрито.

Року 1922 перед Мик. Прок. розкрилася ще нова ланка наукової діяльності: його було призначено науково-дослідчої Катедри історії України: так він був поставлений на чолі важливої справи – готував молодих істориків країни.

Так здавалося, не зважаючи на важкі матеріальні умови, життя Мик. Прок. налагоджувалося: він мав не тільки сам працювати науково, а також керувати роботою великої групи дослідників в галузі історії України права України. //79 Хоч і пізно, але Мик. Прок. досяг того, чого прагнув усе життя: наукова робота його єдиною головною метою.

В своєму власному житті Мик. Прок. був надзвичайно скромний. Вчитель, професор, міністр, академік міняв свого життя і залишався в тій само маленькій квартирі на Тарасівській вулиці, де осе. гімназіальним вчителем. Лише кількість книжок з того часу зростала; бібліотека яку він збирав з мол. була його єдиним скарбом.

Проте цей маленький будинок був широко відомий у Києві й люде найрізноманітніших професій йшли йшли до Мик. Прок., щоб послухати його поради, знайти в нього сердечну відповідь, вітху. Мик. включно чутливий, лагідний, м'який, і це притягувало до нього людей. Мик. Прок. наче випромінював «Згадуємо чудові дні, що ми провели торік у Києві //80, писав 6/V р. 1930 проф. В. Грабар¹¹⁵, де нас гріло сонце, а також випромінювана від Вас душевне тепло». Коло людей, з якими Мик. Прок. : приятельські відносини було надзвичайно велике. Тут були й вчені, професори, дослідники, люди з світо. були й мало помітні люди, з якими випадково звела доля, а завдяки багатогранності життя Мик. П. випадків у нього було *надзвичайно* багато, і він своєю привітною, лагідною вдачею відразу притягував людей. «У мойому житті, писав М.М. Могиланський, згадуючи перші моменти знайомства з Мик. Прок., доводилося зустрічати людину, яка відразу робила вражіння, яке б залишалось вирішальним на усе ж. вражіння робив Мик. Прок. Важко передати, в чому полягала його головна прикмета, але це було вражіння незрівняного, виняткового, виключної ширості, м'якості» (спогади, рук.).

«Серце моє загублено у Києві разом з днями молодости... А Київ – це люди у Києві, а люди у Києві – це і перш за все» //81 писав професор П.П. Смирнов¹¹⁶. (17/V – 1930). «Невечерпане джерело Вашої теплоти мої вільні та невольні гріхи, писав М.Є. Слабченко, Ваш лист був справжнім бальзамом на рани, і я готовий від того, що Василенкові начала скращують гіркоту життя і що над людиною розкинуто все ж таки в тепле небо» (1928 без дати)^{SS}.

§§ Мик. Прок. не любив транскрипції свого імені «Микола», і навіть у виданнях Академії Наук підписував або «Ник» Василенко. З приводу цього М.Є. Слабченко писав: «з приводу імені «Микола» я погодитися: слова душевні близькі обов'язково зв'язані з звуком «М» – «Микола», «милий», «мі'мяко, якось тепло, розумієте?... тому «Миколу» Прокоповича не зміню на «Николая» Прокоповича» дати).

Найтісніші дружні зв'язки збереглися у Мик. Прок. з першої молодості, і здебільшого не припинялося смерті. «Видно те, що закладено для дружби з молодих років буває найміцнішим», писав Мик. Прок. р. Петрушевському.

Крім О.М. Лазаревського, з близьких друзів Мик. Прок. //82 старшого віку треба згадати О.І. Левицького. Мик. Прок. весь час був в тісних дружніх відносинах, в яких спільність наукових інтересів спліталася дружбою: це ярко відбилася в некролозі О.І. Левицькому, написаному Мик. Прок., повному м'якої ліричності. Дружба зв'язувала Мик. Прок. з Є.О. Ківлицьким, відомим у Києві педагогом-істориком, автором чималого наукових праць, який довгий час був секретарем Київської Старини. В багатьох громадських та наукових Мик. Прок. вони працювали спільно – в Обществі грамотности, в редакціях київських газет. Веселими великою любовію і пошаною ставився до Ківлицького.

Є.О. Ківлицький помер р. 1920. З приводу його смерті В.О. Мякотін писав Мик. Прок.: «сумно думати, що нема, що ніколи вже не заспокоїть душу в неквапливій тихій бесіді з лагідним і мудрим отцем (3/VIII,1921). //83

Іншого характеру дружба зв'язувала Мик. Прок. з молодих років з П.Т. Матюшенком. Це був полковник служив він в арсеналі, але мусив податися в демісію після 1905 р. після того він став викладачем багатьох середніх школах Києва. П.Т. Матюшенко був блискучим, обдарованим людиною, з палким ревним темпераментом, жвавий, енергійний. Він брав участь у багатьох закладах культурно-поступового характеру близький до гуртка Лучицького, працював в «Обществі грамотности». На початку 20-х років заарештований, засланий на північ і страчений. *...характеру, і був близький до гуртка Лучицького, як істориком розірвав з військовою службою, П.Т. Матюшенко став викладачем фізики в ряді київських шкіл, на початку революції він був заарештований більшовиками й страчений. [з арк. 85]*

Дуже близький був Мик. Прок. з проф. Б.О. Кістяковським; здружилися вони ще за часи спілки «Освоєння» на початку ХХ стол., зберігали дружні відносини з ним та його дружиною М.В. Кістяковською, до кінця. І написав теплий некролог Б.О. Кістяковського. //84

Найтісніші дружні зв'язки були у Мик. Прок. з В.О. Мякотіним та Д.М. Петрушевським. З Мякотіним здружилися відразу; їх зв'язали наукові інтереси та робота в архівах – вони спільно працювали у Києві, Полтаві, Харкові. Було багато спільного в біографії обох друзів: в один час обидва вони пережили міцні кохання, нещасливе для обох, в один час глибоко захоплені були громадською та політичною діяльністю одійшли тимчасово від наукових праць задля публіцистичної роботи; однак, під час реакції, заплана захоплення роком ув'язнення – В.О. Мякотін відбував його в Д[в]инабурзі¹¹⁷. Одрваний від метушні Мякотін //85 використав час ув'язнення для наукової роботи. В листі до Мик. Прок. Мякотін писав: «Си над моїми архівними виписками і так яскраво встають в пам'яті роки, коли вони робилися, роки м зокрема – місяці й роки, проведені в тісних стосунках з тобою, думки, розмови й мрії того часу. Далеко роки, проте близькі вони серцеві... І бачу, треба лише згадати їх – щоб почути. Як міцно зв'язує мене пам з тобою, друже мій любий»... (15/XII 1911)

З виїздом до Петербургу Мякотін р. 1893 почалося жваве листування його з Мик. Прок., більша частинка нажалі загинула в Есмані. Зберігалися у Києві випадково деякі листи, але й вони надзвичайно ва характеристичні обох друзів, а також для історії української культури того часу^{***}. В них Мик. Прок. освідлював Мякотіну київське життя, спільних знайомих. В одному з перших листів, р. 1893 Мик. Прок. Мякотіну: «взагалі умовимось раз назавжди казати мені завжди щиро про всі //86 мої гріхи (мова йшла: дисертації)... Рідко рвуться у мене стосунки з людиною, яку я полюбив щиро й душевно» (19/XI 1893 цілком вірно. В листах своїх вони відкривали один одному свою душу, свої інтимні почуття. Характеристично Мик. Прок. Мякотіну, де він, *відповідаючи на його лист, повний «печалю і сумнінь», писав: «Мені якщо ти замислишся над собою, ти зрозумієш спіймаєш себе на тому, що й я переживаю». В іншому листі Мик. Прок. писав: «Пам'ятаєш той вечір в Китаєві, коли ми з тобою були на острові, коли відділивши кампанії знайшли маленьке озерце, оточене зеленими високими берегами, сіли під деревом й милували чудовою зміною тині, при світлі сонця, яке схилялося до заходу... Нам було добре, бо ми почували, ми переживали, ми ділилися їм, хоч ти ледве будеш спростовувати, що в душі була якась неповнота, що все ж таки не вся душа тут... І це ж було з тобою, найближчою, найбільш спорідненою духом та людиною». (24/VI 1897.) //87*

*** Частина листів Мик. Прок. до Мякотіна збереглася в Пушкінському домі в Петербурзі. М.М. Могилу на моє прохання зняв з них для мене копії. Н.П.-В

Відповідаючи Мякотіну на його сумні вагання відносно одруження, проти бажання матері, Мик. Прок. пише: «Для нас з тобою шлюб повинен мати духовну й духовну переважно сторону. Родина матері хороша та яким вона гріє, своєю ласкою, але вона нічого не дає душі, вона не може примусити відкрити таємниці може лікувати рани, що болять, не може розвіяти «печалю і сумнінь»... Я кажу тобі все це відверто, відчуваю й я... Наша чоловіча дружба надто однобічна, надто розумова, вона боїться почуття, ворс залишитися самому, відокремитися в собі ми з тобою не здатні. Для цього треба стати живим мерцем собі усі найкращі, мабуть, сторони душі. Ми з тобою, хвала Богові, не здатні на це, ми надто живі й душевна самотність, чим далі йде життя, чим більше замикається коло близьких людей, чим біл починають жити своїм відокремленим власним життям, тим більше робиться важкою, тим більше незадоволення гнітить душу... дружина, як друг, потрібна тобі, а не //88 твоєї родині. В дружині шукає тобою... людиною, яка буде поділяти з нами наше душевне життя. Я кажу, звичайно, про себе й про тебе... любов, як велику силу, яка бачить в іншій людині рівну близьку, рідну тобі, яка утворює довір'я, і допустити цю людину у всі тайники твоєї душі, відкрити їй... якщо цього немає – немає справжньої любові знищено й та самотність, яка так пригноблює нас з тобою».

Час минав, і в ніжній дружбі Мик. Прок. та Вен. Олекс. почувалися деякі розходження, і Мик. Прок. повторити те, що він писав р. 1897. Так у 1912 р. він писав Мякотіну з приводу його статті з приводу Струка «Русск. Богатства», підписаної В.М. «В ставленні до українського питання твоему й моему є істотою ось в чому. Для тебе, у зв'язку з твоїм походженням, умовам життя, літературної та громадської діяльності питання чуже. Ти можеш ставитися до нього лише розумово, більш мене холоднокровно, розмовляти

його. Ми, українці, так ставитися не можемо, тому що нас в цьому відношенні торкається саме життя. І ми відчуваємо його шипи. В наших ідейних переживаннях це відбивається на самому формулюванні ідеї в //89

...[розмов]ляти з приводу його. Ми українці, так ставитися не можемо, тому що нас зачепає життя, і ми відчуваємо його шипи. Підчас наших ідейних переживань це не може не відбиватися на самих формулюваннях той же час дає нам ту «душу живу», якої не маєте ви, великоросіяни, як би ви не співчували вільному українству». В тому ж листі далі Мик. Прок. писав: «Якщо є прагнення створити українську народну індустрію українській університет, за який зараз ведеться боротьба в Галичині, повинна бути наука на українській території. Лише тоді українство, як матиме питому на світовому терені, коли воно спроможеться утворити солідну українську науку». (26/IV 1912). *Нажаль немає...*[скоріш за все йдеться про лист у відповідь]

Тепла й близька, але не так інтимна, як з М'якотиним, була дружба Мик. Прок. з Д.М. Петрушевським великою, щирою любов'ю ставилися один до одного, стежили за науковою діяльністю, і вели і листування, *дуже цінне для історії української культури*. Друзі докладно відзивалися на усі питання гро та наукового життя. Петрушевський, видатний фахівець середньовіччя, людина щира та смілива, теж по від режиму Кассо¹¹⁹, вийшов з групою інших професорів з Московського університету й лише за мі Ігнат'єва¹²⁰ міг повернутися до університету, хоча сам був далекий від політики. //90 Він любовно багатогранною діяльністю Мик. Прок., переживаючи з ним його невдачі й радіючи успіхам. *«Мені ні Зайве казати Вам, чим був для мене Мик. Прок., писав Д.М. Петрушевський удові Мик. Прок., як бага дав він мені протягом нашої багаторічної ніжної дружби, яким щасливим почував я себе, коли мав м бачитися з ним та втішатися єднанням з ним. Усе моє життя пройшло в проміннях нашої дружби... Я л всіма силами моєї душі, і мені важко словами висловити, чим він був для мене»* (17/XII – 1935).

Характерна риса взаємовідношень між цими трьома друзями молодості. З приводу В.О. М'якотини Петрушевський писав: «Дружба, яка зв'язувала мене з ним, за бродницькі часи й ряд років після її закінчення, і коли він жив деякий час у Москві я бачив його дуже рідко й близькості між нами не було. Це якось без привідів, само по собі. Інтереси його були далекі від моїх, і ґрунту для стосунків не було. Я : натурі людина партикулярна, а він цілком потопає //91 у громадскості і тим занепастив свою наукову кар'єру, можна казати, народився» (лист до Н.П.-В., 2/III 1936).

Ця характеристика дуже важлива: вона в кількох рядках однаково яскраво характеризує всіх: і М. Прок. і Петрушевського. В той час, як М'якотин віддався політичній і громадській діяльності, Петрушевський й науці, і обидва втратили ті спільні інтереси, що колись об'єднували їх – Мик. Прок. до кінця є однаково близький з тим і іншим, і в його духовному «я» однаково знаходили відгук душевн Петрушевського, цілком присвятившого себе науці, й М'якотин, що «потопає в громадскості».

Найближче місце в житті Мик. Прок. належало М.М. Требінській. Мик. Прок. познайомився з Миколаївною на початку 90-х років, у Лучицьких, і вона стала його найближчим другом, *інтересна, з розвиненим інтелектом*, й ця дружба залишилася до самої смерті, М.М. Требінська р. 1934. //92 Гарна розумна, освічена, М.М. Требінська зміла підійти до кожної людини, знайти з нею спільні інтереси, Мар. надзвичайно чутлива, щира, охоче допомагала усім, чим могла й коштами, і сердечною увагою, *кожній треба було допомогти*.

Родина Мар. Мик., складалася з неї та двох дітей, дочки – Олени Миколаївни та сина Дмитра Миколаїва стали згодом відомими у Києві лікарями. В цій родині Мик. Прок. знайшов теплу, любовну атмосферу багато років замінила його власну родину. Діти палко кохали його; коли вони підросли, Мик. Прок. брав найближчу участь в їх навчанні, *допомагав їм*, «Наш милий Василек», зверталися вони в листах до нього

Мик. Прок. зв'язувала з Мар. Мик. Спільні інтереси, спільна громадська робота. Мар. Мик. Жил інтересами, якими //93 жив Мик. Прок. Вони спільно працювали в «Обществі Грамотности» і «Народній газеті», спільно захоплені були газетною роботою. Квартира М.М. Требінської перетворилася на філіал редакції «Откликів»: Мик. Прок., О.Ф. Саліковський, та інші співробітники тут обмірковували всі редакційні справи *подробіці кожного номера*. М.М. Требінська деякий час взяла на себе офіційно видання газети, і не давала кошти на видання, на сплату штрафів, які накладала цензура. *Взагалі господа М.М. Требінської...*

О.М. Требінська яскраво описувала вражіння від рідного дому, коли приїхала на Різдвяні свята з Петербургу не пізнала його: усе було охоплено новим для неї, ще чужим, інтересом газетної справи: перед нею лежали, конфіскації номерів, штрафи, тираж, і таке інше – ось чим жили тепер М.М. Требінська і М. Прок. забуваючи усе *інше*. Але минув рік – і Ол.Мик. сама захопилася тими ж інтересами, і з тривогою пише Мик. Прок.: «Невже не можна врятувати «К.Откликів»?... //94

З в'язниці, «Хрестів», Мик. Прок. писав листи по черзі (можна було писати один раз на тиждень) до рідних Требінських, і ці останні, наче «соборні послання» читала всім знайомим, які писав Мик. Прок. і який і мав можливість відповідати. В цій сердечній, дружній родині, переживав Мик. Прок. свої *важкі втрати, смуток, батька, радості й невдачі*, й в ній знаходив моральну підтримку й вітху.

Важкі нещастя переживала родина... //95

Року 1923, 2 травня Мик. Прок. одружився з Н.Д. Полонською¹²¹, яка була колись його ученицею в гімназії істориком, приват-доцентом університету св. Володимира. Цей шлюб дав багато щастя обом.

Проте 1923 рік приніс Мик. Прок. й велике лихо: він був притягнутий до політичного процесу «Центра дії» групою київських професорів та своїм молодшим братом, Кост. Прок. і засуджений на 10 років ув'язнення. захист його стала вся Академія Наук, і цей вирок був замінений спочатку засланням за межі країни цілком скасований. В листопаді року 1924 Мик. Прок. був звільнений, і здобув можливість продовжувати роботу в Академії Наук. Важкі переживання – прилюдний процес, ув'язнення, вирок, відбилися на стані Мик. Прок. Важка нервова хвороба спочатку поволи, але невпинно підточувала його організм.

Року 1929 почалася «реорганізація» Академії Наук, в бік «советизації» її. Все більше, крок за кроком керівництво почало забирати до своїх рук Академію. //96

Діамат, вивчення творів Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна заповняли весь час наукових робітників; «критика й самокритика», прилюдні чистки. Процес СВУ грізною хвилею пройшов по Академії Наук. було закрито комісії соціально-економічного відділу, в тому числі комісію для вивчення історії західно-українського права. Мик. Прок. болюче переживав ці події. Він залишився академіком, але жодної діяльності не міг виявляти. Він втратив зміст свого життя, він опинився зайвим, за бортом життя. Хвороба почала швидко розвиватися: *наприкінці 1929 р.* було поставлено остаточний діагноз «Паркінсонова або тремтячий параліч».

Останні роки – 1933-1935 були справжню мукою для Мик. Прок. Він поволі втрачав володіння руха ходити без допомоги, не міг сам підвестися з крісла, місяцями не спав, втратив голос, слабів зір. Лі залишався й він не міг відмовитися від наукової роботи: збирав матеріали для нової теми – «Положен на Україні після 1782 р.» //97 і мріяв розпочати роботу, якщо йому покращає. Але вже краще не стал страждань приєдналося глибоке нещастя: року 1934, на протязі кількох місяців, померли Дм. Мик. та Требінська, і Мик. Прок. важко переживав втрату кращих друзів, з якими спільно прожив 40 років.

До головної хвороби прилучилася малярія, та канцер печінки. 3 жовтня 1935 року Мик. Прок. упокоївся. його на Лук'янівському кладовищі недалеко від Марії Микол.

Так обірвалося життя Мик. Прок., яке за інших умов могло б ще багато дати рідній українській культурі.

Підводячи підсумки треба відзначити, що Мик. Прок., не зважаючи на несприятливі умови, в яких і головним чином його життя, на важкі матеріальні умови, на необхідність літературною працею заробит на життя своє та допомогу своїй рідним, на захоплення політично-громадською діяльністю – весь час працював науково, і в цілому дав надзвичайно багато. Метод його роботи був своєрідним, поча[сти] відбулася багато річна газетна робота, поча[сти] виключна пам'ять Мик. Прок. Він здебільшого свої [пр] відразу, без чернеток, без змін. *Довгий час... //98*

Бібліографії праць Мик. Прок. не має. Друкувалися вони здебільшого в різних виданнях – в «Киевской «Черниговских земских сборниках», «Чтениях Нестора Летописца», «Записках Укр. Наук. Товариства», «Украинской жизни»; після відкриття Української Академії Наук Мик. Прок. майже виключно в її друкував свої праці, за невеликим винятком. Але крім цих праць та тих, що виходили окремими вида надрукував кілька сот статей в словниках Брокгауза та Ефрона, Граната, а також в різних газетах ки петербурзьких. Там вміщав він науково-популярні статті історичного характеру, публіцистичні, бібліографічні огляди. //99

Значна частина статей підписана повністю, Мик. Василенко, або Ник. Василенко, або навіть Николай Е Але ще більше статей зовсім без підпису, як здебільшого статті редакційні та передові, або псевдонімами, або самими ініціалами. (Н.В.), М.В. , «обиватель» тощо. Таким чином тепер навіть важко ці псевдоніми.

Приблизно Мик. Прок. надрукував коло 400 праць, з того числа, не входячи в оцінку їх, треба підкрес особливе значення мають ті, які стосуються до історії українського права, як розвідки, так і видання історії права, рецензії та передмови до «Праць Комісії для вивчення історії західно-руського та укї права». Ці праці, разом з усією діяльністю Мик. Прок. як голови Комісії, ставлять його на видатне м істориків українського права. //99

Спомини Мик. Прок. були написані підчас ув'язнення в Київському «Допрі», року 1924. Написано бул спомини про Дорпатський університет, потім – про Есмань та Полтаву. Вже після того Мик. Прок спомини про дитячі роки та навчання в глухівській прогімназії. Закінчена ця частина була за декіль звільнення. На волі Мик. Прок. був знов захоплений науковою роботою і не мав вже можливості повег споминів. Так вони й залишилися незакінченими.

«Два тижня в Лук'янівській в'язниці» було написано теж в Допрі; на той час в Допрі видавали «Заклученный» і цей уривок був призначений для друкування в 2-му вип. «Заклученного», ал припинилося на 1-му вип.

Умови, за яких було написано спомини відбулися на змісті їх, зокрема це торкається частини пр Дорпату. *Відбилося й на мові – вони написані російською мовою.*

Третя частина споминів – «Історія приват-доцентства» була написана Мик. Прок. на початку революції, р., коли //100 перед ним випадково розкрилася справжня причина його невдачі. Завдяки тому, що бул в архіві лист ректора проф. Цитовича кураторові шкільної округи проф. Деревницькому. //101

ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1-101. Машинопис.

Підготував до друку Григорій Стариков, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Гру НАН України

1. зараз смт Червоне Глухівського району Сумської області
2. Туманські – старшинсько-дворянський рід
3. Судієнки – старшинсько-дворянський рід
4. Васьков Петро Григорович (1837-1934) – український громадський діяч, правник
5. азаревський Олександр Матвійович (1834-1902) – український історик і генеалог
6. Дорпатський університет – Тарту (ест. Tartu, нім. Dorpat, Döprt, рос. Юрьев, Дерпт) – город на річці Емайи Ембах, рос. Омовжа)
7. Штід Людвиг (1837-1918) – німецький анатом, гістолог
8. Брікнер Олександр Густавович (1834-1896) – російський історик німецького походження, професор кафе історії Дерптського університета
9. нім. довідник
10. Лассаль Фердинанд (1825-1864) – німецький філософ, юрист, економіст та політичний діяч
11. Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) – український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч
12. Іконников Володимир Степанович (1841-1923) – історик, джерелознавець
13. Владимірський-Буданов Михайло Флегонтович (1838-1916) – історик, археограф, літератор
14. Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф, громадський діяч
15. Луцицький Іван Васильович (1845-1918) – український історик-медієвіст
16. Левицький Орест Іванович (1848-1922) – український історик, етнограф, письменник.
17. Житецький Павло Гнатович (1836-1911) – український мовознавець, лексикограф, педагог і громадський
18. Науменко Володимир Павлович (1852-1919) – український журналіст, філолог, педагог, громадський діяч
19. Трегубов Єлисей Кіпріяннович (1849-1920) – український культурний, громадський діяч, педагог, член Київ Старої Громади
20. Ківлицький Євген Олександрович (1861-1921) – літератор, педагог і громадський діяч, редактор «Київсьы старовини» (1889-1892)
21. Мясотин Венедикт Олександрович (1867-1937) – російський історик, публіцист, громадський діяч

22. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868-1941) – українська письменниця, поетеса, драмату прозаїк, перекладач, громадський діяч
23. Черняхівський Олександр Григорович (1869-1939) – український громадський діяч, лікар-гістолог
24. Рум'янецьвський опис (Генеральний опис Малоросії) – перепис населення і господарств Лівобережної Ук протягом 1765-1769 рр. з метою запровадження нового державного оподаткування
25. Луцицька (Требінська) Марія Вікторівна (1852-1924) – українська перекладачка, видавець, громадська д дружина історика Івана Васильовича Луцицького
26. Петрушевський Дмитро Моїсейович (1863-1942) – історик-медієвіст, учень І.В. Луцицького
27. Піскорський Володимир Костянтинович (1867-1910) – український історик-медієвіст, учень І.В. Луцицьк
28. Молчановський Никандр Васильович (1858-1906) – український історик та громадський діяч
29. Голубовський Петро Васильович (1857-1907) – український історик-медієвіст
30. Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1856-1933) – актор, режисер і громадський діяч, брат І.К. Кар Карого, П.К. Саксаганського й М.К. Садовської-Барілотті
31. Требінська Марія Миколаївна вдова брата М.В. Луцицької, багато років була фактично дружиною М.П. В:
32. Василенко Костянтин Прокопович (1877-1938) – український політичний діяч, правник
33. Синицький Євген Данилович (1866-1915) – український юрист, педагог
34. Александровський Василь Федорович (?-?) – український громадський діяч, залізничний службовець
35. Личков Леонід Семенович (1855-1943) – російський статистик і публіцист
36. Матюшенко Павло Терентійович (?-після 1918) – український військовий і громадський діяч, педагог
37. Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) – український історик, організатор науки, публіцист, громадський діяч
38. перша жіноча гімназія Києва, зведена в 1859 році за проектом архітектора О.Я. Шилле, названа по прізви кийського губернатора і мецената І.І. Фундуклея
39. універсальна енциклопедія, випущена акціонерним видавничим товариством Ф.А. Брокгауз-І.А. Ефрон (1 1890-1907)
40. Доманицький Василь Миколайович (1877-1910) – український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор
41. Фокін Михайло Дмитрович – створив революційну народницьку організацію «товариство змовників»
42. Кістяківський Богдан Олександрович (1868-1920) – український правознавець, соціолог і громадський д
43. Водовозов Василь Васильович (1864-1933) – російський економіст, правник, публіцист, учасник революю руху в Росії
44. Булгаков Сергій Миколайович (1871-1944) – російський філософ і теолог
45. Бердяєв Микола Олександрович (1874-1948) – російський релігійний і політичний філософ
46. Вагнер Юлій Миколайович (1865-?) – зоолог, громадський і політичний діяч
47. Беренштам Вільям Людвігович (1839-1904) – український громадський діяч, педагог, учений-археолог
48. Буда Сергій Олексійович (1866-1942) – український історик, журналіст, перекладач
49. Ефремов (Охріменко) Сергій Олександрович (1876-1939) – український громадський і політичний діяч, літературний критик, історик літератури
50. Імшенецький Яків Кіндратович (1858-1938) – український громадський і політичний діяч, статистик, публ
51. Короленко Володимир Галактіонович (1853-1921) – український письменник, журналіст, публіцист, громадський діяч
52. Оберучев Костянтин Михайлович (1864-1929) – військовий і політичний діяч
53. Осадчий Тихон Іванович (1866-1945) – український економіст, статистик, громадський і політичний діяч
54. Саликовський Олександр Хомич (1866-1925) – український громадсько-політичний діяч, журналіст
55. Стещенко Іван Матвійович (1873-1918) – український громадський і політичний діяч, педагог, літературо письменник, перекладач
56. Шраг Ілля Людвігович (1847-1919) – український громадський і політичний діяч, адвокат
57. Ярошевич Андрій Іванович (1875-1941) – український економіст, педагог
58. Скоріш за все Яремич Степан Петрович (1869-1939) – український мистецтвознавець та художник
59. Русова (Ліндфорс) Софія Федорівна (1856-1940) – український педагог, громадська діячка
60. ідеться про «Всемирную историю» / Под общей ред. проф. Ю.А.Г. Пфлуг-Гартунга, видану Брокгаузом і Еф т. (1910 р. – «От Венского Конгресса до наших дней (1815-1910)», 1911 р. – «От Вестфальского мира до п Наполеона I (1650-1815)», 1912 р. – «От Эпохи великих открытий до Вестфальского мира (1500-1650)»)
61. одна з найбільших російських універсальних енциклопедій
62. Модзалевський Вадим Львович (1882-1920) – український історик, археограф, архівіст і генеалог
63. Щоголів Сергій – київський цензор
64. Савенко Анатолій Іванович (1874-1922) – публіцист, громадський і політичний діяч
65. Біляшівський Микола Федотович (1867-1926) – український археолог, етнограф, мистецтвознавець, громадський діяч.
66. Деревицький Олексій Миколайович (1859-1943) – філолог, історик, педагог
67. Цитович Микола Матрініанович (1861-1919) – український економіст, статистик
68. Гессен Сергій Йосипович (1887-1950) – російський філософ, правник, педагог
69. Перетц Володимир Миколайович (1870-1935) – український філолог, історик, організатор науки
70. Павлуцький Григорій Григорович (1861-1924) – український історик мистецтва
71. Лобода Андрій Митрофанович (1871-1931) – український фольклорист, літературознавець, етнограф, пед історик театру.
72. Данилевич Василь Юхимович (1872-1936) – український історик, археолог, нумізмат
73. Зіньківський Василь Васильович (1881-1962) – український філософ, психолог
74. Флоринський Тимофій Дмитрович (1854-1919) – російський філолог-славіст, історик, громадський діяч
75. князь Кудашев Володимир Миколайович (1863-1946) – історик, меценат просвітник кабардинського нар назва згаданої книги «Исторические сведения о кабардинском народе: К 300-летию Дома Романовых» (издание В.Н. Кудашева, 1913, 283 с.)
76. Зновицький Йосип Йосипович (?-?) – нотаріус м. Нова Ушиця Ушицького повіту Подільської губернії
77. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867-1934) – білоруський історик, етнограф, фольклорист, е
78. Лазаревська Катерина Олександрівна (1879-1939) – донька О.М. Лазаревського, археограф, палеограф
79. Армашевський Петро Якович (1851-1919) – український геолог, громадський діяч
80. Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951) – український історик, публіцист, літературознавець, бібліограф громадський і політичний діяч
81. Обнінський Віктор Петрович (1867-1916) – російський громадсько-політичний діяч, член партії кадетів
82. Ніковський Андрій Васильович (1885-1942) – український громадський і політичний діяч, мовознавець, літературний критик, журналіст
83. Ледницький Олександр Робертович (1866-1934) – польський юрист, фінансист, політик, дипломат
84. Грушевська (Вояківська) Марія Сильвестрівна (1868-1948) – український педагог, перекладач, дружина І Грушевського
85. Спекторський Євген Васильович (1875-1954) – вчений-правник, філософ
86. Ясинський Михайло Микитович (1862-?) – історик-медієвіст, правник
87. Гренер Карл Едуард Вільгельм (1867-1939) – німецький військовий і політичний діяч

88. Любинський Микола Михайлович (1891-1938) – український мовознавець, громадський і політичний діяч
89. Сахно-Устимович Микола Миколайович (1863-1918) – український інженер технолог, політичний і громадський діяч, перший виконавець обов'язків отамана (голови) Ради Міністрів (по 30 квітня 1918 р.)
90. Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) – український громадський, політичний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал (квітень-грудень 1918 р.)
91. ...С-ф'ів – Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ)
92. Шувальов Олександр Якович (1889-1960) – український політичний, громадський, культурний і науковий діяч
93. Ржепецький Антон Карлович (?-?) – український громадський і політичний діяч, міністр фінансів за доби гетьманату П.П. Скоропадського
94. Лизогуб Федір Андрійович (1851-1928) – український громадський і політичний діяч, у 1918 р. – міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Української Держави
95. Гутник Сергій Михайлович (?-?) – український фінансист, громадський і політичний діяч, травень-жовтень 1918 р. – міністр торгівлі і промисловості Української Держави
96. Стебницький Петро Януарійович (1862-1923) – український громадський і політичний діяч, письменник
97. Дорошенко Петро Якович (1858-1919) – український історик, державний і громадський діяч, дядько Д.І. Дорошенка
98. Огієнко (Іларіон) Іван Іванович (1882-1972) – український політичний, громадський і церковний діяч, мистецтвознавець, історик церкви, педагог, митрополит (від 1944 р.)
99. Вернадський Володимир Іванович (1863-1945) – український філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології
100. Тутківський Павло Аполонівич (1858-1930) – український геолог, географ, педагог
101. Тимченко Євген Костянтинович (1866-1948) – український мовознавець, перекладач
102. Кримський Агатангел Юхимович (1871-1942) – український історик-орієнталіст, філолог, письменник, педагог
103. Тимошенко Степан Прокопович (1878-1972) – український вчений-механік
104. Туган-Барановський Михайло Іванович (1865-1919) – український економіст, громадський і політичний діяч
105. Мануйлов (Мануїлов) Олександр Аполонівич (1861-1929) – російський економіст, громадський і політичний діяч
106. Сушицький Феоктист Петрович (1883-1920) – український філолог, педагог
107. Шліхтер Олександр Григорович (1868-1940) – революціонер, більшовицький партійний діяч, економіст
108. Тарановський Федір Васильович (1874-1936) – український історик, правник
109. Максимейко Микола Олексійович (1870-1941) – український історик, правник, педагог, громадський діяч
110. Барвінський Віктор Олександрович (1885-1940) – український історик, архівіст
111. Слабченко Михайло Єлисейович (1882-1952) – український історик, правник, педагог
112. Отамановський Валентин Дмитрович (1893-1964) – український історик, бібліограф, краєзнавець, громадський і політичний діяч
113. Дністрянський Станіслав Северинович (1870-1935) – український правник, політолог, політичний діяч
114. Окиншевич Лев Олександрович (1898-1980) – український історик, правник
115. Грабар Володимир Емануїлович (1865-1956) – російський юрист-міжнародник
116. Смирнов Павло Петрович (1882-1947) – російський історик
117. мається на увазі Двинська фортеця, нині Даугавпілс, тут протягом 1911-1912 рр. знаходився в ув'язненні М'якотин
118. Струве Петро Бернгардович (1870-1944) – російський економіст, історик, філософ, публіцист, громадський і політичний діяч
119. Кассо Лев Аристидович (1865-1914) – російський юрист, міністр народної освіти протягом 1910-1914 рр.
120. Ігнат'єв Павло Миколайович (1870-1945) – граф, російський політичний діяч, міністр народної освіти і науки (1915-1916 рр.)
121. автор пише про себе